

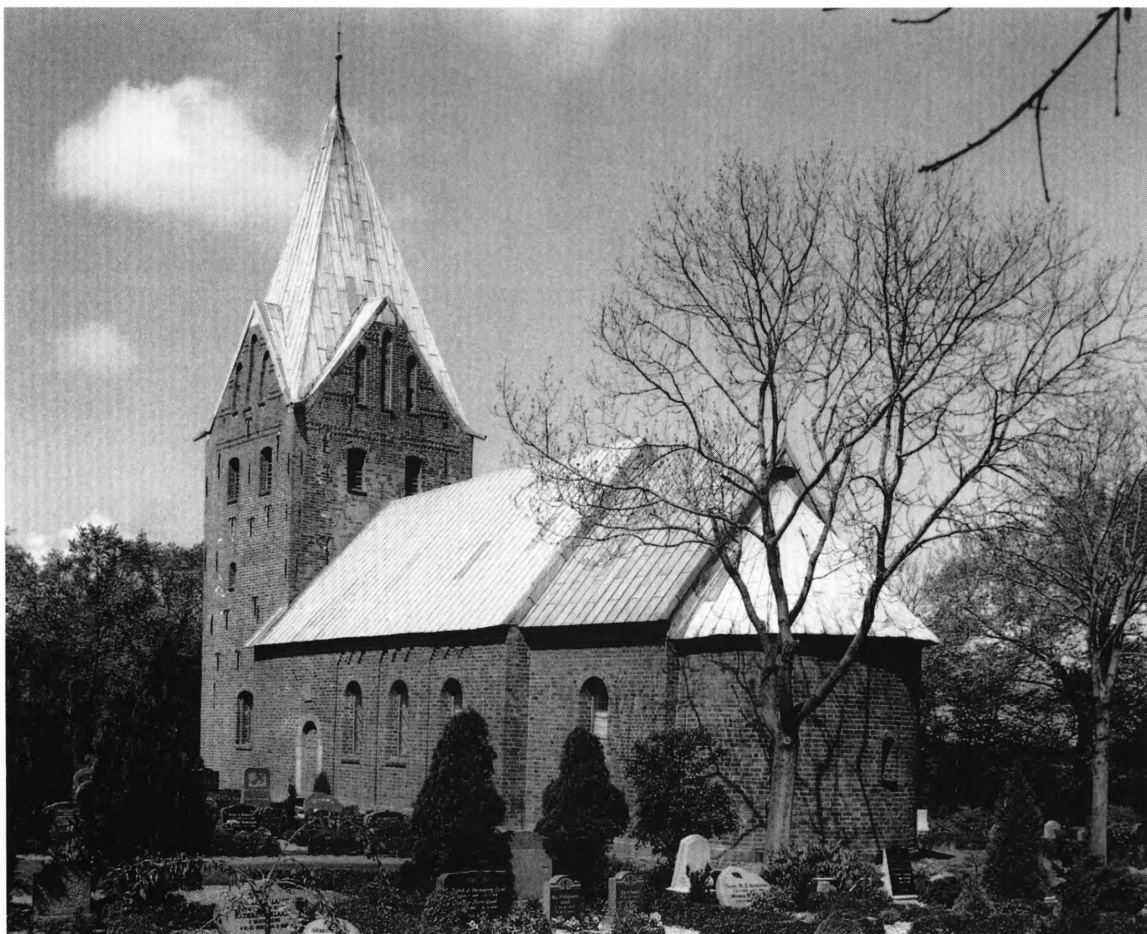

Fig. 1. Kirken set fra sydøst. Henrik Wichmann fot. 1995. – *Südostansicht der Kirche.*

SEEM KIRKE

RIBE HERRED

Sognet nævnes første gang i håndskriftet Ribe Olde-
moders kirkeliste fra midten af 1300'rne, hvor kirken
er anført med en afgift af 4 sk. sølv (jfr. s. 1020f.).¹
1396 nævnes kirken som viet *S. Andreas*.² En præst,
Mathias Iversen, synes omtalt 1508,³ og omkring
1520 muligvis flere præster.⁴

Med reformationen kom kirkerne generelt under
landsherren.⁵ 1539 kunne lensmanden i Haderslev så-
ledes i kongens navn indsætte en Jakob Simonsen
som præst i Seem. Hertugdømmet Slesvigs deling
1544 førte kongen og hertug Hans den Ældre ud i en
langvarig strid om områdets kirker, hvori også for-
holdene i Seem var inddraget. Situationen afklaredes
nogenlunde med hertugens død 1580, da Tørninglens

kirker blev kongelige.⁶ For Seems vedkommende
kom det dog til ny strid om patronatsretten, nu med
hertugerne af Gottorp, hvorved kirken 1616 sagdes
»udi langsommelig Tid at have staaet ledig uden no-
gen vis Sognepræst«.⁷

1632 henlagde kongen kaldet til underhold for de
to Ribekirkers kapellaner i fællesskab, således at de på
skift skulle varetage embedet i Seem og dele dets ind-
tægter.⁸ Det medførte en ganske forståelig utilfreds-
hed hos sognefolkene. De fremsatte stadige klager
over forsømmelig betjening og demonstrerede ved
efter kapellanens ankomst at forblive snakkende på
kirkegården, uanset at han ved klokkeslag lod dem
opfordre til at gå ind til gudstjenesten.⁹ 1683 lagdes

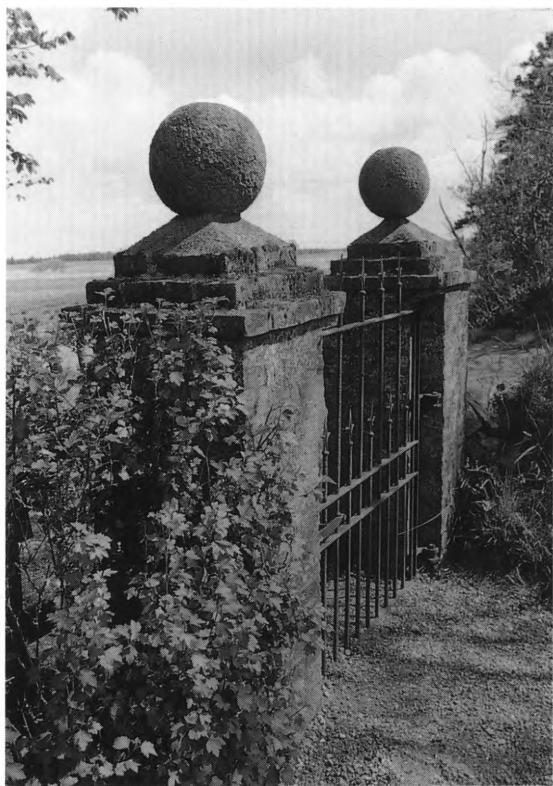

Fig. 2. Låge i kirkegårdens nordøstre hjørne (s. 3380). Henrik Wichmann fot. 1995. – *Tür, Nordostecke der Friedhofsmauer.*

kaldet da alene til kapellanerne ved domkirken,¹⁰ og 1806 gjordes Seem til *hovedsogn*, idet præsterne dog først 1872 flyttede fra deres kapellanbolig i Ribe til en ny præstegård i Seem.¹¹ Kirken er overgået til selveje i årene efter 1903.

Under svenskekrigene var kirken 1657-59 uden indtægt, og begge kirkeværger nævnes som døde i regnskaberne, der bærer klart vidnesbyrd om rytternes hærgen. Således var den forrige lås »ganske borte«, en ny med bom blev indsat, vinduer og stole repareret, og der måtte anskaffes alterklæde, hagel samt kalk og disk af tin, »eftersom alteret i denne krigstid var berøvet«.¹²

Møntfund. Efter kirkens restaurering 1900-01 indsendtes til Nationalmuseet i alt otte mønter, der var fremkommet ved afgravning af yngre gulvlag.¹³ Den ældste af fundets syv danske mønter er slået under Valdemar Sejr, den yngste 1713; desuden er registreret en hulpenning fra Stralsund.

Sagn. Da Seem kirke skulle bygges, kunne man ikke enes om beliggenheden. Man bandt da to kvier sammen og lod dem gå om natten. Hvor de blev fundet om morgenen, blev kirken bygget.¹⁴ Nogle bjælker i kirken skal have groet i Obbekær enge.¹⁵

Kirken ligger i sognets nordvestre hjørne, isoleret fra bebyggelsen, der hovedsagelig samler sig syd for landevejen mellem Ribe og Gram, mens kirken ligger nord herfor. Den er opført på en lille bakkekold, der endnu rejser sig markant over det omgivende flade landskab, engene omkring Ribe å i nord, den nu stort set tilsandede Varming sø i nordøst samt det lidt jævner terræn i syd. Påfaldende nok ligger kirken ikke på koldens højeste sted, men umiddelbart nord herfor. Bygningen skærmes i øst og vest af planteagtig træbevoksning. Fra landevejen forløber en vejstrækning stik nord med kurs mod kirken; vejen fortsætter tilsyneladende syd og øst om kirkegården, hvor den antager karakter af hulvej.

Kirkegården har bevaret gamle grænser til de tre sider, mens et allerede 1895¹⁶ erhvervet areal vest for kirken, der primært skulle tjene til læplantning, siden 1968 delvis er indlemmet til begravelsesplads;¹⁷ her er tillige længst mod vest o. 1995 opstillet en samling af ældre gravsten fra hjemfaldne gravsteder. En plan for regulering af kirkegården udarbejdedes 1942 af havearkitekt Johannes Tholle.¹⁸ Ud over den nedennævnte bevoksning langs kirkegårdsdiget findes enkelte fritstående træer, bl.a. en ask. Til beplantning af kirkegården anskaffedes 1855 elletræer, bukketorn og ligusterplanter,¹⁹ mens der 1885-86 plantedes elm og hvidgran. Arbejdet fortsattes 1893 med hvidgran og bjergfyr, og med disse træarter tilplantedes også det to år senere erhvervede areal.¹⁶

Indgange. Hovedadgangen er midt i sydsiden, hvor en køreport og fodgængerlåge, opført 1851,¹⁶ flankeres af murede piller af tegl med faldsede hjørner og aftrappet top, kronet af granitkugle. En tilsvarende fodgængerlåge er anbragt i nord op mod nordøsthjørnet (fig. 2). I begge indgange er ophængt sortmalede låger af smedjern. Yderligere en køreport er anbragt i tilknytning til kirkegårdsudvidelsen mod vest. Den flankeres af ældre cementpiller og lukkes af to sortmalede smedjernsfloje med indskrift: »Anno/Seem Kirke/1969/HA«. Indtil anbringelsen af sidstnævnte adgang synes kirkegården altid at have haft to indgange: én med port og låge

i syd og en fodgængerlåde mod øst. Denne var oprindelig placeret ved sydøsthjørnet, men flyttedes senere mod nord.²⁰ 1665 fornyedes således en $\dagger$ port og to $\dagger$ låger.²¹ Af det omfattende arbejde der 1719 udførtes på porten og »stetterne« fremgår, at i det mindste førstnævnte var anbragt i en stor muret $\dagger$ portal. Nis Hansen, murermester fra Skærbæk, betalte bl.a. for mursten samt tagsten til tækning og desuden for en skabelon til portbuen. Niels Jensen Boch fremstillede to træfløje til porten og to låger til stetterne »samt bomme og pæle til deres løb«²²

– formentlig en anordning, der gjorde lågerne selvluukkende.²³ Porten blev nedrevet 1851 og erstattet af de nuværende piller.¹⁹ $\dagger$ Fløjene ved disse fornyedes både 1878²⁴ og 1886,¹⁶ sidstnævnte år leveret af Ribe Jernstøberi. 1714 var østre stette i stedet for en fløj udstyret med et drejekors på en pæl.¹⁹ En tilsvarende anordning synes allerede 1655 anbragt ved en af stetterne, og samme år præciserede man, at kirkegårdens indgange havde to $\dagger$ riste,¹⁹ der begge fornyedes nævnte år samt 1688²² og atter 1720.¹⁹

Hegn. Kirkegården afgrænses mod nord af hække og elmetræer og i øst af et kløvestensdige med jorddækket inderside kronet af egetræer.

Sydsidens dige øst for indgangen er udformet som i øst, mens der mod vest er et dobbelt, jordfyldt dige af kløvede sten. Mod vest lukkes området af ovennævnte læplantning af eg, ask, hyld m.m., dog er der på en kort strækning et jorddige længst mod syd ved køreporten ud mod samlingen af gravsten. Kirkegårdens $\dagger$ stendiger måtte ofte partielt omsættes, arbejder hermed omtales både 1664 og 1681-87.²⁵ 1744 omsattes diget fuldstændigt langs nord-, vest- og sydsiden under medvirken af bl.a. Hans Andersen snedker og Jens Lauritsen.²⁶ Hidtil havde diget tilsyneladende været stablet af rå kamp, men 1874 genopsattes en strækning af kløvet kamp med jorddækket yderside, og de overskydende sten afhændedes.¹⁹

Et *ligkapel* ved kirkegårdens sydvestre hjørne er i 1980'erne opført af røde mursten med tag af sorte tegl og bræddeklædte, sortmalede gavle. Indgangen til kapellet, i form af et glasparti, er anbragt i sydfacaden, og i vestenden er indrettet *materialrum og toilet*. Planer om opførelse af et ligkapel fremførtes 1916, men blev opgivet allerede året efter.¹⁸ Et $\dagger$ vognhus, der ikke ellers optræder i kilderne, omtales 1702 i forbindelse med en reparation af taget.²⁷ 1786-87 blev en

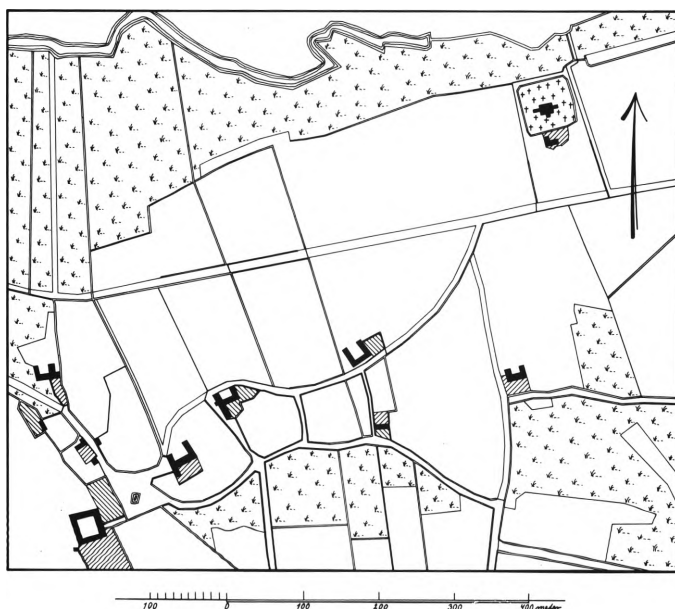

Fig. 3. Matrikelkort 1:10000. Målt af Baden 1838. – *Katasterkarte, vermessen 1838.*

†kalkkule til 12 tønder kalk gravet og overdækket.¹⁹ En i nyere tid fjernet †kirkestald, hvori til-lige var indrettet en †beboelseslejlighed til udlej-ning, opførtes 1870 af muremester M. P. Chri-stensen.²⁸ 1895 udførtes en tilbygning til stalden indeholdende †pissoir og †latrin,¹⁹ og 1909 ud-videdes bygningen yderligere.¹⁸

Et †halsjern, der var udført af Hans Hansen, smed i Ribe, opsattes 1730 på en pæl på kirke-gården.²⁶

BYGNING

Kirken består af apsis, kor og skib, der sandsyn-ligvis er opført i begyndelsen af 1200'rne. Hertil er o. 1500 føjet et tårn i vest, mens et omtrent samtidigt †våbenhus ved syddøren er nedrevet 1900-01. Orienteringen er omtrent solret.

Bygningen er bevaret i sin oprindelige ud-strækning, men præges stærkt af en restaurering 1900-01. Kirkens plan er regelmæssigt udstukket og gør sig især bemærket ved, at koret er rela-tivt kort, mens apsis til gengæld er usædvanlig bred.

Materiale og teknik. Murværket rejser sig over en granitsokkel med et stejlt attisk profil, der ledsages af en indhugget rille (s. 3260, fig. 7). I den næstøstligste sokkelkvader på skibets nord-side er udsparet en plintlignende klods, hvis an-vendelse er uvis (fig. 58a); en tilsvarende findes øst for norddøren i Kalvslund (s. 3348). Soklen på hele kirkens sydside er fornyet ved oven-nævnte restaurering;²⁹ indtil da prydedes den sydvestre hjørnekvader i skibet af et lille hjør-neblad (fig. 58b). En lignende dekoration ken-des blandt tufstenskirkerne kun i Årre (s. 1781).³⁰ Siden restaureringen er alt opgående, synligt murværk over soklen i tegl. Helms regi-strerede 1874 tuf overalt i kirkens nedre dele, i nord indtil en højde af 4-5 alen, i syd blot 1-2 alen, mens murene herover var opmuret af tegl, der overalt bar præg af mange ændringer. Sand-synligheden taler for, at materialeskiftet blot in-dikerer en ændring under opførelsen, men det kan dog ikke helt udelukkes, at det kan være en følge af en større, relativt tidlig ombygning, jfr. Vester Vedsted (s. 3442).

Facadedekoration. Apsis er i sin nuværende skikkelse uden anden dekoration end to lisen-stumper ved gavlen mod koret. Disse var sand-synligvis oprindelig ført højere op og må have været forbundet med en form for buefrise. Intet tyder på, at facaden har været yderligere under-delt af lisener. Udsmykningen er forsvundet al-lerede ved en middelalderlig forhøjelse af apsis (jfr. ndf.), og sporene heraf er yderligere ud-slettet ved bygningens talrige ombygninger og fornyelser, senest 1900-01. Korets mure frem-viser i dag ingen spor af oprindelig dekoration, og en sådan kan have manglet fra opførelsen. Skibets langmure underdeles ved lisener i blæn-dingsfag, tre i hver side, der alle er anbragt øst for dørene. Blændingerne har forneden en skrå-kantet sål over granitsoklen³¹ og afsluttes for-oven af trappefriser, der hver udgøres af tre trappestik, østre fag i nord dog af fire. Stikkene stammer i vid udstrækning fra den nævnte re-staurering, dog var de over den midterste blæn-ding i hver side stort set bevarede intakte.

Døre og vinduer. Skibets døre er ens udformet og velbevarede, men begge tilmuret – norddø-ren 1726²⁶ og syddøren samtidig med våbenhu-sets nedrivning 1900-01 (fig. 13). De rundbuede, relativt slanke åbninger, der bryder soklen, er opmuret af granitkvadre. I den nordre dør ud-gøres hver side af to kvadre med noget uregel-mæssige ydersider, en lang forneden og herover en mindre, mens stikket er opmuret af tre regel-mæssigt tildannede, krumhugne kvadre af veks-lende længde. De nederste karmsten har en fals til forkrøbning om soklen, ligesom det synes at have været tilfældet i Vester Vedsted (s. 3442). Indvendig står døren synlig som en høj, flad-buet niche med let smigede vanger. Den søndre dør fremtræder efter restaureringen 1900-01 no-get reguleret. Oprindelig var vangerne, som i nord, opmuret af to sten, men ved restaurerin-gen sænkedes disse en smule, og der indføjedes en tredje, lav kvader øverst under stikket, der er udformet som i nord, men opmuret af fire sten. Dørens inderside er omtrent som i nord.³²

Af oprindelige *vinduer* er blot korets nordre og apsidens nordøstre – af i alt tre – bevaret i omtrent uændret skikkelse, omend reguleret og

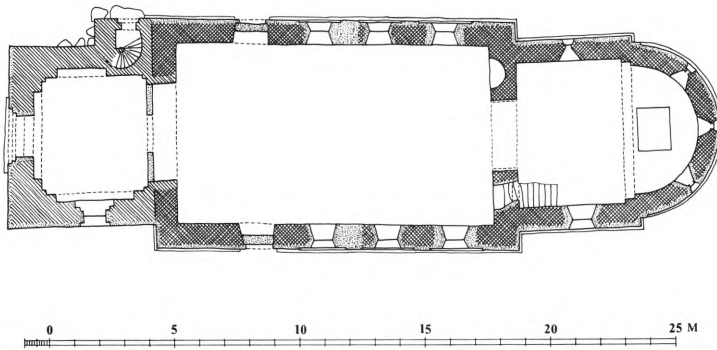

Fig. 4. Grundplan 1:300. Målt af HeJ 1977 og tegnet af Mogens Vedsø 1999. – *Grundriß*.

suppleret ved restaureringen, og også apsidens midtvindue må delvis hidrøre fra opførelsen; alle er rundbuede og dobbeltstvigede.³³ Om ikke mindst korvinduet gælder, at lysningen er anbragt bemærkelsesværdigt tæt på ydre murflugt, hvoraf følger, at dimensionerne er væsentligt mindre i det ydre end i det indre. Frem til 1900-01 var alle nævnte vinduer tilmuret i ydre murflugt, og apsidens østvindue var indvendig ved behugning i underkanten omskabt til en slank, rundbuet niche (sml. fig. 6d).

Indre. Apsis forbindes med koret ved en rund apsisbue med dyb fals og overdækkes af et kvartkuglehvalv, der synes helt eller delvist ommuret 1729, da snedker Hans Andersen betales for at have »giort Træ Bouen (dvs. skabelonen) at sætte under Hvellingen i Coret som den nye Hvelling blev muuret paa«.²⁶ Oversiden er pudset og hvælvlommen udmuret til stor højde. Den rundbuede korbue har sokkel af rundled over skråkant og afrundet kragbånd, begge dele synes stærkt regulerede ved overpudsning. Buen flankeres i nord af en rundbuet sidealterniche med halvcirkulær plan;³⁴ en tilsvarende i syd synes opslugt af en nyere opgang til prædikestolen. Såvel kor som skib har fladt loft af brædder på bjælkernes underside. Korets murede østgavl blev nedrevet 1746²⁶ og erstattet af en bræddevæg, fastgjort til østre spærfags østside. Den murede gavl må have været usædvanligt spinkel, idet apsisbuens placering kun levner

plads til en gavlmur med en tykkelse af ca. 50 cm. Samme år klagede man over, at muren mellem »Choret og Hvelvingen over Alteret« var revnet og den inderste del sunket.³⁵ Skibets østre gavltrekanter står velbevaret; den er opmuret helt af tegl med to vandrette indkragninger på vestsiden mod skibets loftsrum. En rundbuet dør til korloftet blev brudt gennem gavlen 1746 af ovennævnte Hans Andersen, således at der blev mulighed »for at efterse brøstfældigheden

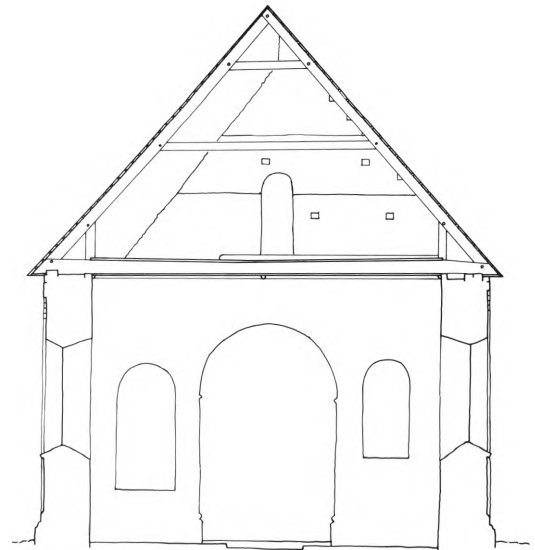
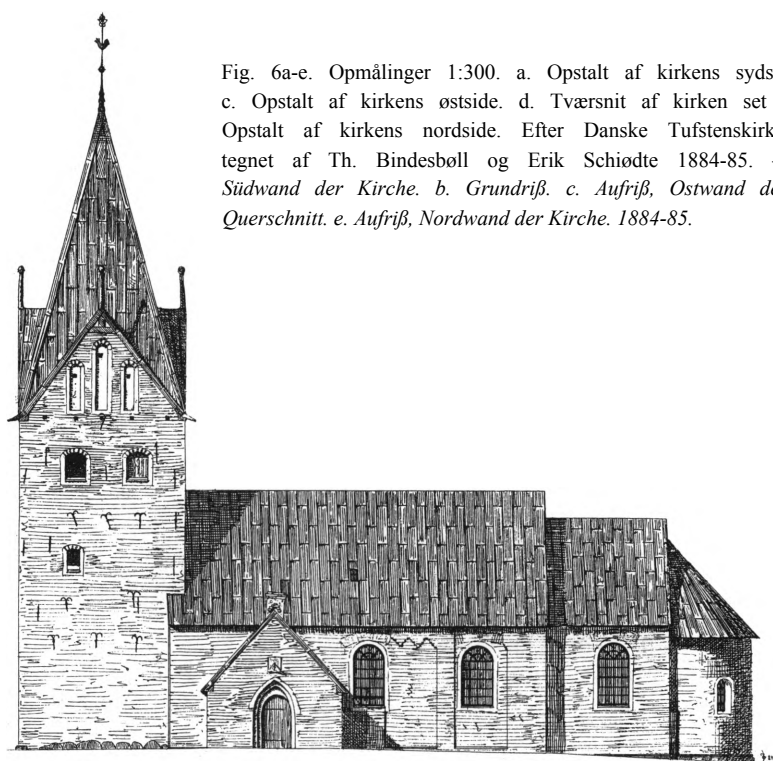

Fig. 5. Tværsnit 1:150. Målt af HeJ 1977 og tegnet af Mogens Vedsø 1999. – *Querschnitt*.

SYDSIDE

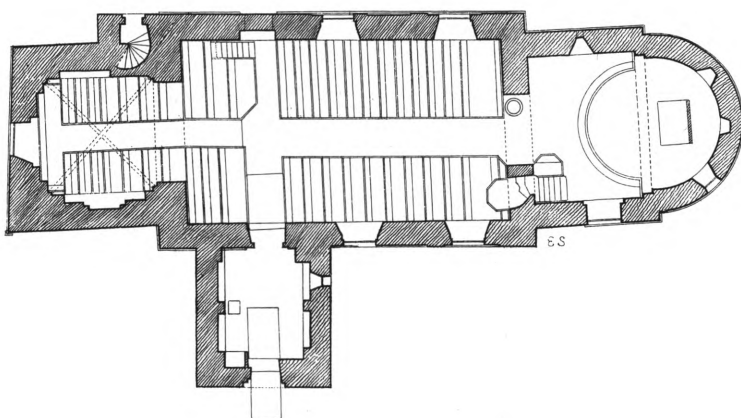
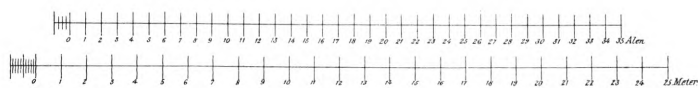
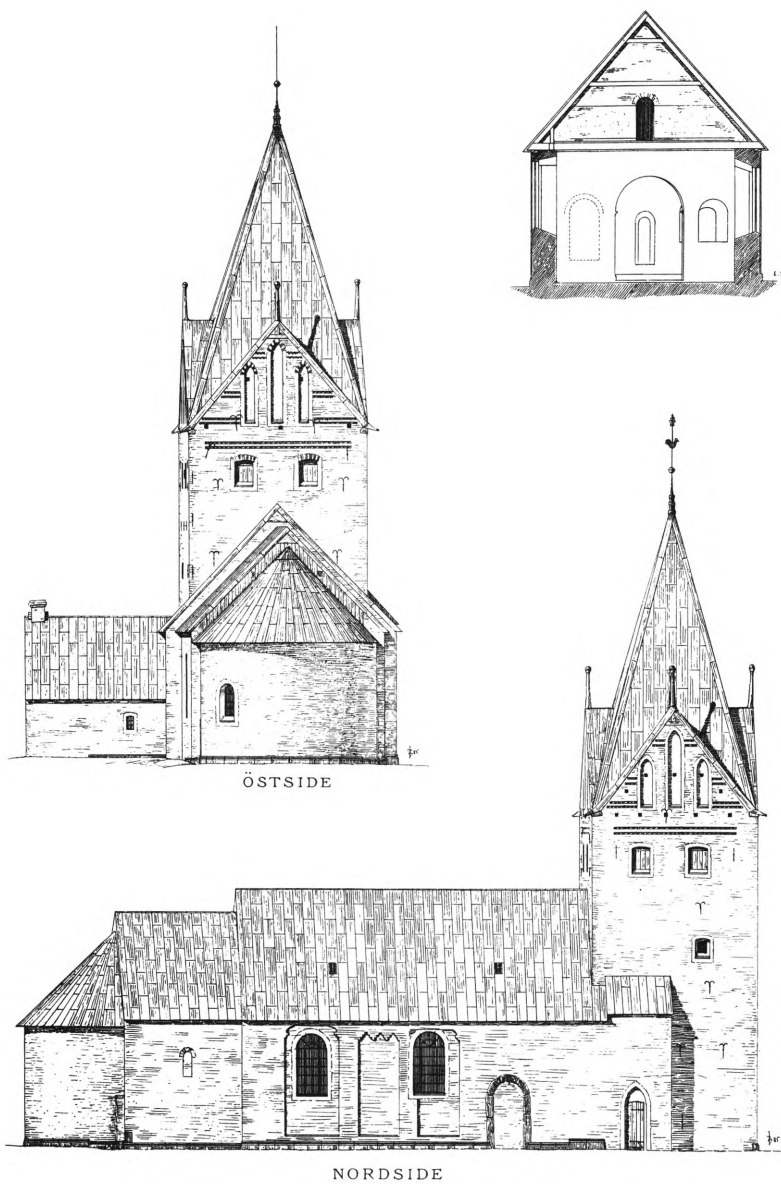

Fig. 6a-e. Opmålinger 1:300. a. Opstalt af kirkens sydside. b. Plan. c. Opstalt af kirkens østside. d. Tværsnit af kirken set mod øst. e. Opstalt af kirkens nordside. Efter Danske Tufstenskirker. Målt og tegnet af Th. Bindesbøll og Erik Schiødtte 1884-85. — a. *Aufriß, Südwall der Kirche.* b. *Grundriß.* c. *Aufriß, Ostwall der Kirche.* d. *Querschnitt.* e. *Aufriß, Nordwall der Kirche.* 1884-85.

SEEM KIRKE

på tømmeret og blyet, som forhen af mangel på indgang var bleven beskadiget». ²²

Middelalderlige ændringer og tilføjelser. Ældst er en *ombygning*, der formentlig udførtes i senmiddelalderen i forbindelse med en udskiftning af kirkens tagværk (s.d.). En forhøjelse af apsis på knap 1,5 m, af tegl i munkeforbandt, er opmuret uden forbandt med korgavlen. Ved forhøjelsen bragtes murkronen i niveau med hvælvet top. Over skibets vestende opførtes o. 1500 en ny gavltrekan, som er nært beslægtet med tårnets gavle og sandsynligvis kun lidt ældre end disse (jfr. ndf.). Den er helt af tegl og prydes af syv højblændinger, hvoraf de yderste omtrent skjules af tårnets nord- og sydmur (fig. 9). Toppen af de spidsbuede blændinger flankeres af stumper af dobbelte savskifter, som det er sædvanligt for gavltypen (jfr. tårnet), ligesom tagfoden markeres af et gennemgående, dobbelt savskifte. ³⁶ Bunden af blændingerne og de tilstødende false dækkes endnu i vid udstrækning af oprindelig puds og hvidtekalk. Gavlens kon-turer, der forløber tæt på blændingstoppe, står velbevarede og er kun let sløret ved tårnets tilføjelse. På indersiden registreres tre vandrette indkragninger af murflugten. Midtblændingen afbrydes nær midten af en sekundært gennembrudt adgang til skibets loft. ³⁷

Tårnet, der o. 1500 føjedes til skibet foran den formentlig kun få år ældre vestgavl, er opført af tegl i munkeforbandt. I nord rejser murværket sig over en delvis synlig syld af rå kamp, mens denne i syd 1900-01 erstattedes af en glat sokkel af granitkvadre. Nordsiden og i en vis udstrækning østsiden fremviser endnu oprindeligt murværk, mens sydsiden er helt skalmuret, sandsynligvis 1900-01, og vestsiden stærkt flikket til forskellig tid, jfr. de indsatte murankre. De mange ankre på tårnets sydside er ældre end skalmuringen; to hhv. vest og øst for glamhullerne bærer øverst på forskudet cifrene »9« og »4«. ³⁸ På vestsiden danner fire ankre ved glamhullernes underkant årstallet 1806 og mellem de to åbninger ses et spejlmonogram for Christian VII. ³⁹

Der er adgang til tårnrummet fra vest ad en fladbuet, falset dør i spidsbuet spejl. Denne er

indsat 1900-01 som afløser for et allerede da om-muret, men muligvis oprindeligt vindue og tjener nu som kirkens eneste adgang. Forbindelsen til skibet er gennem en rund tårnbue, der kun er ubetydeligt smallere end rummet og indsat samtidig med tårnets opførelse. Den er siden restaureringen delvist lukket af en indskudsmur med en fladbuet døråbning. Tårnrummets vægge har sparenicher, der er rundbuede i syd og vest, mens den nordre, som er smallere af hensyn til den delvis i murtykkelsen indbyggede vindel-trappe, er spidsbuet. Oprindelig var rummet overdækket af et $\uparrow$ krydsribbehvælv (sml. fig. 6b), der blev båret af et halvstensled i hvert hjørne. Hvælvet erstattedes 1900-01 af et træloft med synlige bjælker, og samtidig forhøjedes hvælpillerne i hjørnerne til rummets fulde højde (fig. 10). Tårnrummet belyses ensidigt af et oprindeligt, fladbuet, falset vindue i syd, der blev genåbnet ved restaureringen. Et vindue i vest, der 1900-01 erstattedes af den nuværende dør, beskrives 1888 af F. Uldall som rundbuet, men kan være en ændret oprindelig lysåbning. I denne udskiftedes 1726 både jern og glas. Det søndre vindue var endnu åbent 1743, da nogle af dets jernstænger udskiftedes. ²⁶

En vindeltrappe i en halvtagsbygning østligst på nordsiden giver adgang til de øvre stokværk. Underdøren er falset og fladbuet under et stejlt, spidsbuet spejl med prydskitte af bindere. Trappen, der har halvstensspindel og vægge opmuret udelukkende af løbere, overdækkes af meget flade stik af kopper på fladen og fortsætter i et tilsvarende overdækket stejlt, lige løb op gennem tårnets nordmur til andet mellemstokværk, hvor den udmunder i en fladbuet dør, der ligeledes har stik af bindere på fladen.

Mellemstokværket har til hver af de frie sider to spareblændinger, der uden overdækning fortsætter op i klokkestokværket. I nord og syd er en fladbuet glug, der er anbragt i den vestlige af spareblændingerne, mens en vestre glug er anbragt i søndre blænding. Kun den nordre er bevaret i oprindelig skikkelse med udvendig fals. I dag er der kun gulv på den korte strækning fra trappedøren til gennemgangen til skibets loft. Gulvets oprindelige placering fire skifter lavere

Fig. 7. Kirken set fra nordøst. Henrik Wichmann fot. 1995. – *Nordostansicht der Kirche.*

angives af en rille i murværket. Ved etableringen af det flade loft i tårnrummet opstod mellem dette og mellemstokværkets gulv en lav, indskudt etage.

Klokkestokværket krones af spidsgavle til alle fire sider. Gavlene i nord og øst er bevaret omtrent uændrede, mens de to i vest og syd er om-muret i nyere tid. Gavlene prydes af tre spidsbuede højblændinger, hvis toppe flankeres af korte stumper dobbelt savskifte, der ligeledes markerer gavlfoden. I de to førstnævnte gavle er en lille glug i blændingen længst mod hhv. vest og nord, og her ses også bevaret hovedparten af de oprindelige fem bomhuller, der har været i hver gavl umiddelbart over gavlfoden. Stokværket har til hver side to relativt høje, flad-

buede glamhuller, der endnu i nord og øst har bevaret deres prydskeer af kopper; indvendigt har glamhullerne dybe false. I glamhullerne ind-sattes 1743²⁶ nye lemme, og 1891 skulle hullerne udvides med en halv alen nedad og lukkes med persienner og lemme på indersiden.²⁴ Stokværkets indvendige spareblændinger, der som nævnt fortsætter op fra mellemstokværket, overdækkes af fladbuestik.

Et *†våbenhus* foran skibets syddør blev ned-revet 1900-01. Den uden tvivl senmiddelalder-lige bygning var opført af tegl og havde en rela-tivt kraftig murtykkelse (fig. 6a-c). En falsat dør i sydgavlen, der havde rundbuet overdækning under spidsbuet, falsat spejl, var sandsynligvis oprindelig;⁴⁰ dette kan også gælde et vindue i

Fig. 8. Kirken set fra sydvest. Kr. Hude fot. o. 1905. – *Südwestansicht der Kirche.*

østmuren forskudt mod nord. Den fladbuede lysåbning havde udvendig retvinklede karme og smige indadtil. I det indre havde væggene i øst og vest to fladbuede sparnicher, og i sydvest-hjørnet var en *†blystøberkamin*, sandsynligvis indsat 1738,²⁶ hvis skorstenspipe kronede gavls-spidsen. Endnu en *†skorsten* var opmuret i rum-mets nordøsthjørne (sml. fig. 6b); den var ifølge H. C. Amberg ude af brug og nedbrudt over loftshøjde 1895. I forbindelse med våbenhusets nedrivning sås det, at den tidligere forløb skråt

opad over skibets dør i retning af våbenhusets rygning (sml. fig. 13).

Kirkens *vedligeholdelse* omtales adskillige gange i de skriftlige kilder. Størst problemer synes tårnet at have voldt, især syd- og vestsiden; således udførtes her omfattende ommuringer 1696, 1706²⁶ og 1714 samt atter 1743.³ Først-nævnte år måtte også våbenhuset repareres, og 1721 udbedredes dettes loft og loftsluge.²⁶ Kirken betalte 1726 en »tømmermand« og en murermester fra Skærbæk for rejsen til kirken for at

rådgive om en udvidelse med et »udskud« (en tilbygning til langsiden) i stedet for et planlagt pulpitur; dette arbejde iværksattes dog ikke.²⁶ En række af tidens istandsættelser nævntes i kalkmalede *†bygningsindskrifter* på skibets sydvæg øst for døren og på østvæggen nord for korbuen (sml. s. 3393). Tårnets stilladsbomhuller tilmuredes 1784-85 med ler – formentlig for at hindre fuglene i at bygge reder.²⁶

Helms konstaterede 1873, at kirkens stærkt flikkede murværk overalt dækkedes af hvidtekalk. I forbindelse med våbenhusets nedrivning 1900-01 registreredes, at kirkens *murbehandling* da var en teglstensimitation (sml. fig. 13), formentlig i rødt med hvidt opstregede fuger.⁴¹

Planer til en omfattende indvendig *restauration* af kirken fremsattes 1895 af arkitekten H. C. Amberg,¹⁶ men arbejdet hermed blev udskudt til 1900-01 og projekteredes da af Horsens-arkitekten Hector F. Estrup.²⁴ Herunder gennemførtes en fuldstændig regulering af bygningen såvel ude som inde. Våbenhuset blev nedrevet og indgangen flyttet til tårnet. Det resterende tufmurværk nederst i murene erstattedes med tegl, mens resten af murene blev gennemgribende istandsat. Der indsattes nye vinduer i skibet og korets sydside, mens de oprindelige lysåbninger i korets nordside og apsiden blev rekonstrueret, ligesom også skibets trappefriser suppleredes. I det indre restaureredes en kalkmalet frise øverst på triumfmurens vestside, mens væggene i øvrigt blev tykt overpudsede. En istandsættelse uden ændring af den eksisterende udformning af bygningen gennemførtes 1981 (arkitekt Sv. Aa. Aakjær).

Tagværkerne, af eg, over apsis, kor og skib skyldes en sandsynligvis senmiddelalderlig ændring, jfr. forhøjelsen af apsis og fornyelsen af skibets vestgavl. Apsidens tagværk har i alt 11 spær, der er nummererede fra vest mod øst med stregnumre, hvoraf nordsidens er gennemstregede. Tagværket bæres af en samtidig rem med fals til en sugfjæl og sammenbindes forneden af en art trempelkonstruktion.⁴² En kraftig bindbjælke langs korgavlen bærer det vestligste spær i hver side;⁴³ yderligere to bjælker bærer det næstøstligste spær i hver side og er tappet i bind-

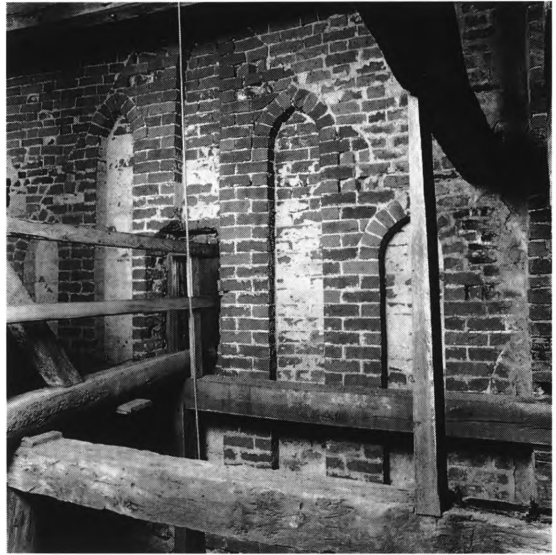

Fig. 9. Udsnit af skibets senmiddelalderlige vestgavl (s. 3386). Henrik Wichmann fot. 1995. – *Ausschnitt aus dem spätmittelalterlichen Westgiebel des Schiffs.*

bjælken nær dennes midte. De to sidstnævnte bjælker forbindes nær ydre ende af et tømmerstykke, i hvilket tillige midtfagets spærfod er indtappet. Samtlige spær har lodrette spærstivere, og de to vestligste samt midtfaget afstives desuden af hanebånd.

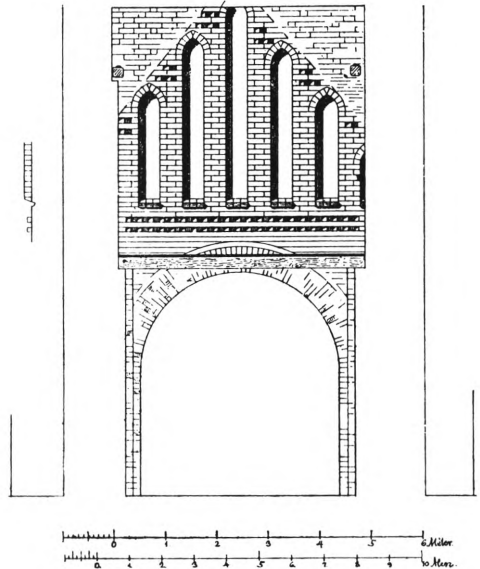

Fig. 10. Opmåling 1:150. Skibets vestgavl og snit gennem tårn (s. 3386). Målt og tegnet af Hector Estrup o. 1901. – *Westgiebel des Schiffs und Schnitt durch Turm. Um 1901.*

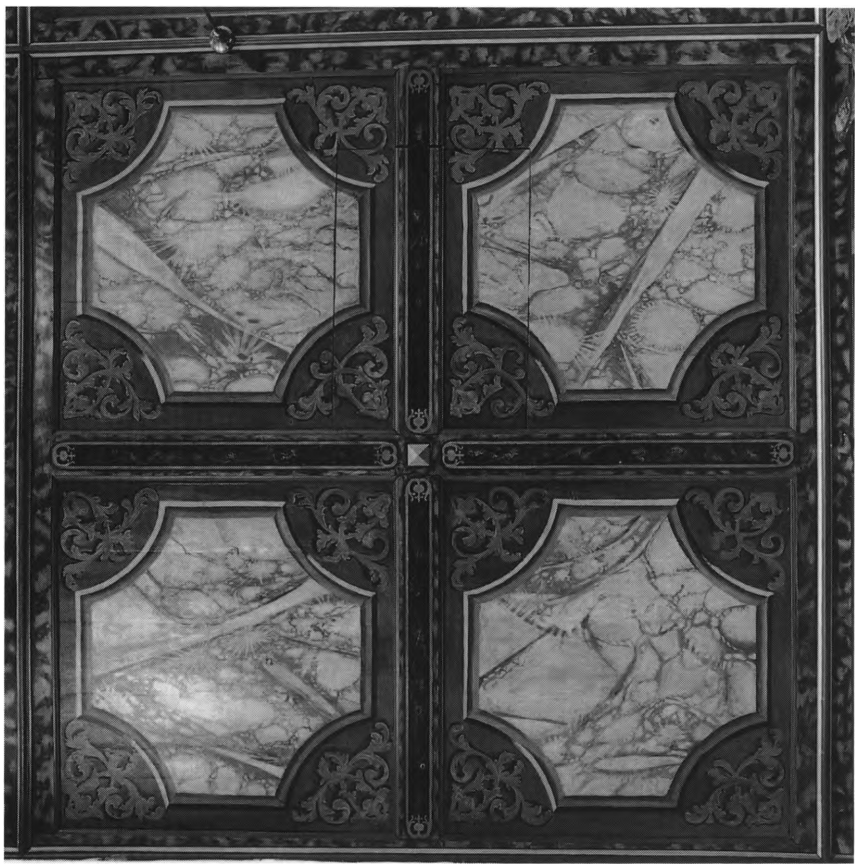

Fig. 11. Udsnit af malet loft i skibet, 1743 (s. 3391); foroven ses en loftslem (s. 3990). Nord opad. Henrik Wichmann fot. 1995. – *Ausschnitt aus Deckenmalerei im Schiff, 1743; oben eine Falltür zum Dachboden.*

Korets tagstol udgøres af seks spærfag, der er nummereret med stregnumre fra vest mod øst – nordsidens lodrette, tappede stivere og to hanebånd, der fastholdes af hageblade.

Skibets tagværk, der næppe er helt samtidigt

med korets og apsidens, er rejst i to etaper og udgøres af hhv. syv og seks spærfag, regnet fra øst. Nummereringen forløber ligeledes fra øst mod vest med stregnumre i syd og firkantstik i nord. Såvel de lodrette spærstivere som de to hanebånd er tappet i spærene.

Tårnets oprindelige spirkonstruktion af eg er

velbevaret. Et bjælkekryds i højde med de fire gavles spids bæres af stolper bag de respektive gavle samt i midten, alt sikret med påbladede skråstivere foroven, sidstnævnte tillige med tappede stivere forneden. Dette kryds bærer dels

spærene i de små tage bag gavlene, dels den høje kongestolpe. Den spærfag forbundet med spirets spær ved tre lag hanebånd, og herimellem er dens hjørner affasede. Spirets tømmerkonstruktion er repareret flere gange; 1689 udskiftedes således flere hanebånd og spærfødder samt et stykke af kongestolpen. Blytækkeren fik 1738 betaling for »hans Skruer, som blev brugt til at rette Tårnet med«.26 Fire blyklædte tårnbrandstænger på tårnets gavle er muligvis fjernet ved tårnets seneste tagomlægning 1976 (sml. ndf.).44

En vinde af fyr er ophængt på skibets loft i syd mellem 7. og 9. spærfags nedre hanebånd; i tilknytning hertil er der i skibets flade loft en lem, der er anbragt over den oprindelige ganglinje inden for syddøren (fig. 65). En tårnvinde, men af eg, nævnes 1731, da den anskaffedes for at lette indhejsning af byggematerialer.26

Tagbeklædningen er overalt bly. Oplægningsårene for de enkelte tagflader fremgår af en række plader med blystøberinitialer.⁴⁵ Tagtækningsmaterialet har gammel hævd på alle de bevarede bygningsdele. En reparation af spirets beklædning omtales 1663,¹⁹ og 1667 repareredes apsistaget, idet en del af nordsidens bly var blevet stjålet.²¹ Op gennem 16- og 1700'erne omtales adskillige reparationer. Tagbeklædningen på trappehuset(?) på tårnets nordside har tilsyneladende en – formentlig kun kort – tid efter 1686 været erstattet af brædder,¹⁹ og også på tvåbenhuset synes materialet at have vekslet gennem tiden. 1663 blev der lagt brædder på våbenhusets tagflader,¹⁹ men det fremgår ikke, hvorvidt dette er som egentlig tagbeklædning eller som underlag for tagsten eller bly. 1704 var taget af sten på både øst- og vestsiden; 1738 blev der oplagt bly på bygningen, men nogle år senere var dele af taget stadig hængt med tagsten, idet der 1744 blev oplagt nye sten på vestsiden. 1781 lagdes nyt bly på våbenhusets vestside, og året efter fulgte østsiden.²⁶ En reparation af apsistaget 1818⁴⁶ angives ved en – genanvendt – plade med dette årstal i tagfladens sydøstre del.⁴⁷

Det malede *loft* i skibet er opsat 1743 af snedker Hans Andersen (jfr. fig. 14-15).²⁶ Det udgøres af i alt otte sektioner, der hver er sammensat af fire kvadratiske fyldinger (fig. 11), i vest dog kun to. De enkelte fyldinger er indsat i fladt rammeværk med profileret kant, mens hver sektion adskilles af smalle profilbrædder. De frisede fyldinger er marmorerede i lyse rødbrune nuancer med mørk grå frise og brunt akantusløv i de afskårne hjørner. Rammeværket er marmoreret i mørkt brunt med røde profiler, og profilbrædderne mellem sektionerne er røde med hvide profiler. Ved loftets restaurering 1982 afdækkedes på bagsiden af et stykke rammetræ nord for ovennævnte lem en indskrift med rødkridt: »1743 blef denne underste Loft lagt«. Stafferingen udførtes det følgende år af maler Lars (Las) Jensen fra Skærbæk, mens det hertil fornødne stillads opsattes af Hans Andersen.²⁶

Korets malede *loft*, der opsattes tre år senere af samme snedker, har 2×3 rektangulære fyldinger indfattet af profileret rammeværk (fig. 12). I

Fig. 12. Udsnit af malet loft i koret (s. 3391). Henrik Wichmann fot. 1995. – *Ausschnitt aus gemalter Decke im Chor.*

hver fylding er et englehoved med naturlig karnation og mørkebrune vinger indfattet i et koboltblåt felt. Den resterende del af fyldingen dækkes af en marmorering i lys okkergul med rød og grøn ådring. Rammeværket er grønt med hvide og røde stafferinger. Den nuværende bemaling er formentlig udført i 1800'erne,⁴⁸ dog med bibeholdelse af de oprindelige englehoveder. Den ældste marmorering var holdt i blålige og violette nuancer med akantusornamenter i fyldingernes hjørner. Efterfølgende har hele loftet været dækket af en grå farve, der i forbindelse med den nuværende bemaling er bortskrabet over englene. Loftets oprindelige staffing udførtes 1747 af ovennævnte Lars (Las) Jensen og samme år lagde Hans Andersen et loft »over korets bjælker for at disse og underloftet kunne bedre blive konserveret end forhen«.²⁶ Begge lofter blev restaureret 1981-82 ved konservator Niels Ole Funder Buch.

Kor og skib havde oprindelig flade *tvålofter*, der i hvert fald i skibet synes fastgjort til bjælkernes underside flugtende med den kalkmalede frise på triumfmuren. Seks fag bræddeloft repareredes 1689,²⁶ og 1701 blev loftet udskiftet i

hele koret og fem fag af skibet.²⁶ Af en omtale 1711 fremgår, at lofterne da var lagt af fyrrebrædder på bjælkerne, dog var en del af korloftets »panelværk opslagen under bjælkerne«.⁴⁹

Gulvene hidrører formentlig i hovedsagen fra restaureringen 1900-01. I apsis og kor, der er hævet et trin over skibet, er gulvet af gule kvadratiske fliser med en bræmme af to rækker sorte fliser langs væggene og trinnet, der er udført af granit. I skibets midtergang er et tilsvarende gulv med bræmme af en enkelt række sorte fliser, mens der er bræddegulve i stolestaderne. I tårnet er lagt et gulv af vekslende gule og mørke, kvadratiske fliser.

†*Gulve*. Korgulvet (»Altergulvet«) omtales 1653, da en muremester førte sand ind i kirken til dets forhøjelse.¹⁹ I stolestaderne måtte teglgulvet fornyes 1699, da det gamle var så »forfaldent og fordervet, at den største Part af Stenene var slidt bort, saa at Menigheden maatte falde paa Knæ i det bare Sand«,²⁶ og 1726 om lagdes gulvet i våbenhuset med firkantede gulvsten.²⁶ Til en gulvomlægning i kirken anskaffedes 1847 et større antal sten, dels ottekantede, dels små firkantede, lige mange af hver.¹⁹ Et antal blå(sorte?) og gule fliser, der erhvervedes 1887, fandt formentlig anvendelse i koret.⁵⁰ Ifølge H. C. Amberg havde våbenhuset 1895 gulv af Ølandsfliser.

Kirkens nuværende *vinduer* hidrører fra restaureringen 1900-01, apsidens og korets nordre som genåbnede eller rekonstruerede lysåbninger, mens de øvrige store, smigede og rundbuede vinduer, et i korets sydside og tre i hver af skibets langmure, er nyskabninger. Vinduerne udfyldes af blyindfattede, rektangulære glasrunder.

Frem til restaureringen sporedes i kirkens sydside tre formentlig senmiddelalderlige, fladbuede †*vinduer* (fig. 6a), et i koret og to i skibet øst for våbenhuset. Et nyt stort vindue indsattes 1717 ved prædikestolen,²⁶ og 1725 fulgte et nyt i koret, da det gamle var »dumt, mørkt og brøstfældigt«; formentlig drejer det sig om det sydligste af apsisvinduerne, idet »det gamle vindue, som sad i korets sydøsthjørne« blev solgt året efter.²⁶ Snedker- og glarmester Hans Jensen i

Vodder fik 1768 betaling for udførelse af nye trævinduer til kirken, så den 1771 kunne bortselge sit gamle vinduesbly.²⁶ Vinduer på kirkens (dvs. skibets) nordside omtales første gang 1787-88, da snedker Niels Nielsen i Seem lavede to nye vindueskarme, som muremester Jørgen Hansen i Allerup indmurede, og i hvis fire rammer Claus glarmester i Ribe lagde nyt glas.¹⁹ I løbet af 1850'erne blev trævinduerne udskiftet med støbejernsrammer fra Ribe Jernstøberi; fire indkøbtes 1854, formentlig til vinduerne i koret og skibets sydside samt tårnets vestside. Et oplykkeligt fulgte 1857, og endelig udskiftedes de to i skibets nordside 1859.¹⁹ Kirkesynet klagede 1867 over det mørke loftsrum, hvortil der året efter indkøbtes tre tagvinduer fra støberiet (sml. fig. 6a og c).⁵¹

Opvarmningen sker siden 1981 ved et el-opvarmet luftvarmeanlæg i en muret grube i skibets nordøsthjørne. En †kakkellovn på samme sted opsattes 1885 og ønskedes året efter malet med hvid asbest.⁵² Den tilhørende skorsten var tidligere opmuret i hjørnet, men blev ved restaureringen 1900-01 hugget ind i triumfmuren. Oven, der var blevet repareret 1924,¹⁷ udskiftedes 1932 med et †centralvarmeanlæg til fast brændsel, som blev anbragt i den endnu benyttede grube i skibets nordøsthjørne. 1949 ønskedes anlægget udskiftet, men da de indhentede tilbud var for dyre, reparerede man i stedet anlægget 1952.¹⁸ En oliefyret †kedel blev anskaffet 1972; efter dennes udskiftning 1981 sløjfedes skorstenen i triumfmuren.¹⁷

Et *solur* bestående af en rektangulær sandstensplade med sortmalet inddeling og årstallet »1861« er anbragt over skibets syddør. »Solskiven« blev istandsat det nævnte år,¹⁹ men er formentlig ældre. Skiven, der maledes 1892,¹⁶ sad da på våbenhuset over indgangsdøren i gavlen (jfr. fig. 6a). Kort efter restaureringen 1900-01 flyttet til nuværende plads.⁵³ Et gammelt †solur på våbenhuset blev fornyet 1727.²⁶

Vindfløjen på tårnspiret har form af en vejrhane og bærer årstallet 1738. Nævnte år fornyedes fløjen, fløjstangen samt »Moldingen« (vel kuglen under vindfløjen), og øverst anbragtes kongens forgyldte, kronede spejlmonogram

Fig. 13. Skibets sydportal (s. 3382), efter våbenhusets nedrivning under kirkens restaurering 1900-01 (s. 3387). Nørgaard-Nielsen, Ribe fot. – *Südportal des Schiffs, nach Abbau der Vorhalle während der Restaurierung 1900-01.*

(sml. fig. 6a). Materiale til krone og monogram fremskaffedes i form af en messingkedel (sml. vindfløjen i Vester Vedsted, s. 3456). Fløjen og kuglen forgyldtes 1781-82, mens kronen udhuggedes af nyt kobber.²⁶

Kirkens teglstensmurværk står overalt i blank mur over de ligeledes ubehandlede granitsokler.

KALK- OG GLASMALERIER

1) O. 1225. Ved restaureringen 1900-01 afdækkedes øverst på triumfmurens vestside en frise med et perspektivisk terningmønster i farverne

rødbrun samt lys og mørk grå. Kraftigt suppleret og opmalet ved afdækningen.

†*Kalkmalerier.* 1) »Gotisk«. Maria med barnet siddende under en baldakin. På triumfmurens vestside, syd for korbuen. Afdækket 1884 af Erik Schiødt og Th. Bindsbøll.⁵⁴

2) O. 1743. I skibet registreredes 1900-01 langs kanten af loftet rester af en guirlandefrise i sort med gule kvaster. Formentlig samtidig med skibets malede loft.

3) O. 1750. I skibet fandtes hhv. øst for syddøren og nord for korbuen to bygningsindskrifter (sml. s. 3389), der begge var udført på foran-

Fig. 14. Indre set mod vest. Henrik Wichmann fot. 1995. – *Kircheninneres gegen Westen.*

ledning af kirkens væрге siden 1715, birkedommer Niels Andreasen Saabye. Indskrifterne kendes i afskrift fra 1766-69,³ og ved restaureringen 1900-01 afdækkedes rester af den søndre, der viste sort skrift på hvidtekalk. Den refererede til en række af Saabyes renoveringer af kirken: 1716 reparation af tårnet, 1719 nye støtter til kirkegården, 1721 skab og skriftestol til koret samt dør og loft i våbenhuset, 1729 indsattes muranker i tårnet, 1733 opsattes pulpitur i kirken, 1738 nyt bly på spiret, 1739 blev pulpituret stafferet, 1743 lagdes nyt loft i skibet, og kirken blev overalt repareret på mur og tag, 1745 maledes

loftet og en tavle på skibets sydvæg, 1746 lagdes nyt loft i koret, og endelig 1747 anskaffedes låger til stolestaderne, panel til alterbordet, og korloftet blev malet. Den østre indskrift lyder: 1739 renovering af altertavlen, 1743 nyt loft i skibet og 1745 maling af samme. Det er uvist, om indskrifterne er samtidige med de sidst anførte årstal, eller om de er udført successivt.

To *glasmalerier* pryder apsidens sidevinduer. De udgøres af cirkelmedaljoner, udfyldt med og omgivet af geometriske mønstre i grønt, gult, rødt og blå glas. Skænket efter restaureringen 1900-01 af en anonym giver.²⁰

Fig. 15. Indre set mod øst. Henrik Wichmann fot. 1995. – *Kircheninneres gegen Osten.*

INVENTAR

Oversigt. Alterbordet og dets sjældne relikviesamling er fra kirkens opførelsestid, mens en gotlandsk døbefont, kirkeklokken samt to messeklodder, der nu bruges som bryllupsklodder, er senromanske. Af det senmiddelalderlige udstyr er bevaret et korbuekrucifiks og 12 apostel- og evangelistfigurer fra kirkens sengotiske (†)højaltertavle, genbrugt i den nuværende tavle. I Nationalmuseet opbevares siden 1885 den sengotiske tavles tre *hovedfigurer samt et *alterkrucifiks (o. 1375), fire udskårne *alterskabsføjle (o. 1400) og en siddende *Madonna (o. 1475), hidrørende fra to eller tre (†)sidealtertavler. Også korbuekrucifiksets *sidefigurer har været i Nationalmuseet, men indgår siden 1946 i alterpartiet i Haderslev Domkirke.

I stolestaderne indgår foldeværk fra o. 1570, men ellers er hovedstykkerne kommet til i Christian IV. s tid. Prædikestolen er udført o. 1625, altertavlen o.

1645, formentlig af Jens Olufsen i Varde, og fra samme tid stammer også altersølv og -stager. Endelig repræsenteres 1700'erne af en degnestol, en ligbåre fra 1701, et korskab fra 1721, af alterbordets panel, der er udført 1747 af snedker Hans Andersen, og af et vestpulpitur med brystning fra et 1733 indrettet (†)pulpitur ved skibets nordvæg.

Farvesætning og istandsættelser. Altertavlen og prædikestolen har bibeholdt deres farver fra o. 1900, hovedsagelig blå, grøn og rød samt forgyldning, formentlig på baggrund af farveholdninger fra hhv. 1733 og 1739. Det øvrige inventar er siden en istandsættelse 1980-82 malet i fortrinsvis blå og grå nuancer, nok inspireret af en bemaling fra 1747.

På initiativ af kirkeværgen, birkedommer Niels Andreasen Saabye (1715-47?), gennemførtes en omfattende renovering af kirkerummet, hvilket tidligere kunne læses på to kalkmalede tindskrifter på skibets vægge (jfr. s. 3394). 1733 stafferede Hans Poulsen i

Ribe altertavlen, hvoraf kun topstykkets meget overmalede malerier er bevaret. Samtidig malede han en $\dagger$ bogstol og ligbåren. 1739 stafferedes ($\dagger$)nordpulpituret og prædikestolen af maler Christian Peter Bjerrum, også fra Ribe. 1744 og 1747 fuldførtes malerarbejdet af Lars (Las) Jensen fra Skærbæk, der stafferede alterbordpanelet og sydvæggens epitafium i overvejende røde nuancer samt blå og grønt. Derudover malede han i blå og grå nuancer $\dagger$ skrifte- og degnestol samt korskabet. 1773 opfriskede maler J. L. alterbordpanelet og malede altertavlen, sidstnævnte formentlig i hvidt med lyse blå, røde og grønne detaljer foruden forgyldninger. 1843 udførte maler P. Aagaard altertavlens Nadverbillede og malede samme år også prædike- og degnestol og nogle bænke i overensstemmelse med tavlens farveholdning. Ved en restaurering o. 1900 ændredes rummets farver til olivengrønt ved bemaling af stolestader, degnestol og korskab.

Alterbordet er middelalderligt, formentlig kirkens oprindelige fra begyndelsen af 1200'rne, men delvis ommuret, senest 1900; nu 167×128 cm, 101 cm højt, med affasede hjørner og bordplade af rødmalet træ; afstanden til apsisvæggen er 110 cm. Tilgængelig er kun bordets pudsede bagside, som er dækket af mange lag hvidtekalk. Materialet kan derfor ikke entydigt bestemmes, men det er formentlig tegl. En helgengrav af tufsten med 13 relikvier⁵⁵ i tre blykapsler, der blev fundet midt i bordfladen 1900, er siden 1903 nedmuret under glasdække i bordfladen bag altertavlen. Helgengravens må være udført til kirkens romanske alterbord, og det er formentlig dette, der er nogenlunde i behold.⁵⁶ Alterbordet kendes gennem undersøgelser 1900 og 1971-74, der desværre ikke er særlig veldokumenterede. 1900 nævnes bordets »regelret« be-rappede murflade i syd, og 1974 angives det bevarede murværks længde til ca. 155 cm, bredden til ca. 50 cm. Højden fremgår ikke, men bordet må til dels være bevaret i sin fulde højde. Den forhøjelse af bordet, hvis fjernelse 1900 førte til helgengravens fund, har snarest været eftermiddelalderlig.

Helgengravens (fig. 16), udført i en tufsten, 37×21 cm, 10 cm høj, er efter sædvane i to afsæt: det øvre 19×15 cm, ca. 5 cm dybt, det nedre, egentlige gemme måler 7×7 cm og går gennem hele stenen. Gemmet skjultes af en dæksten af

poleret travertin,⁵⁷ 18,5×13,5 cm, 2,5-3 cm tyk. Ved optagningen 1900 var den faststøbt i gips, der tillige fyldte gemmet og indstøbte dets indhold.⁵⁸

I gemmet var nedlagt tre kapsler af bly: et cylinderformet rør, ca. 7 cm langt, tv. ca. 3 cm og lukket i den ene ende af to næsten cirkulære plader samt to små kvadratiske pakker, tynde og flade, hver formodentlig bøjet sammen af et blystykke; den ene pakke var 3,5 cm bred og 7 cm lang med en 2 cm bred udvidelse midt på den ene langsides.⁵⁹

Relikvierne (fig. 17), omviklet med pergamentstrimler og tøjstumper, er undersøgt 1901 og 1973 på Nationalmuseet.⁶⁰ I den cylinderformede kapsel blev fundet seks relikvier, der identificeredes ved deres små pergamentstrimler: »Os s(an)c(t)i agapiti martiris. Os s(an)c(t)i joh(ann)is baptiste. Os s(an)c(t)i willebrordi ep(iscop)i. Os s(an)c(t)i pancratij mart(iris). Os s(an)c(t)i Godehardi ep(iscop)i. S(an)c(t)or(um) Cantianor(um)« (Knogle af martyren S. Agapitus. Knogle af den hellige Johannes Døber. Knogle af den hellige biskop Willebrord. Knogle af den hellige martyr Pancratus. Knogle af den hellige biskop Gotthard. Noget af de hellige Cantianere). I den ene lille blypakke registrerede man kun ét relikvie, omviklet med to lidt større pergamentstrimler; på den ene var skrevet: »Reliq(u)ie s(an)c(t)i Gereonis & socior(um) ei(us)« (Relikvie fra S. Gereon og hans fæller); den anden strimmel, kun med brudstykker af en tekst bevaret, var sekundært anvendt og stammede fra et håndskrift (homiliebog?). De seks sidste relikvier, registreret første gang 1973, kunne også identificeres ved hjælp af deres pergamentstrimler: »Os s(an)c(t)i Georgij mart(iris). Os s(an)c(t)i steph(an)i p(ro)thom(artiris). Capilli b(eat)e marie magdalene. Os beati bartholomei. De artic(u)lis dext(r)i pedis S(an)c(t)i martini. Lapis s(an)c(t)i steph(an)i p(ro)thom(artiris)« (Knogle af martyren S. Georg. Knogle af S. Stefan den første martyr. Hovedhår fra den salige Maria Magdalene. Knogle af den salige Bartholomæus. Af tærne af S. Martins højre fod. Sten fra S. Stefan den første martyr).

Fig. 16a-b. a. Helgengrav af tufsten med dæksten af travertin (s. 3396). – b. Helgengraven uden dæksten og med de to øverste relikviekapsler indstøbt i gips. M. Mackeprang fot. 1903. – a. *Sepulcrum aus Tuffstein mit Deckplatte aus Travertin*. b. *Sepulcrum ohne Deckplatte und mit den beiden obersten, in Gips eingegossenen, Reliquienkapsel*.

Ved analyse af skriften på de tilsammen 14 pergamentstrimler viste det sig, at de 11 var skrevet af samme hånd, formentlig i 1100'rne; håndskriftfragmentet var muligvis fra 800'rne eller 900'rne. De to sidste strimler stammede formentlig fra 1000'rne og var skrevet af forskellige skrivere.

Udvalget af helgener, hvoraf den senest kanoniserede, Gotthard, blev erklæret for helgen 1131, og pergamentstrimlernes datering kan tale for, at relikviesamlingen er erhvervet samlet i sidste halvdel af 1100'rne, muligvis i et stift, i hvis kalender de ovennævnte helgener var repræsenteret. Minden, Paderborn, Bremen eller Hamborg stifter kan således være mulige oprindelsessteder.

Tekstilerne var efter sædvane fortrinsvis af silke og ensfarvede, hhv. i blågrønt, rødbrunt og lyserødt, alle lærredsvævede. Et gult var i en mere avanceret samitumbinding, karakteristisk for nærorientalske silketojer. Derudover var der et lille stykke lærredsvævet, hvidt hørstof.⁶¹

Alterbordspanel, 1747, af fyrretræ, udført af snedker Hans Andersen i Seem,⁶² nu med bemaling fra 1773, 101×160 cm, sidestykkerne 101×108 cm. Såvel forside som sidestykker har en stor, glat fylding i rammeværk og smykkes af et malet draperi i en dodenkop rød farve med mørk rødbrunt i folderne, udført af maler J. L. 1773.¹⁹ På forsidens midte er en malet dekoration bestående af to engle med blå vinger i lange, gyldne kjortler og med hvide bånd bun-

det tværs over brystet (fig. 18). Begge har en palmegren i hånden og holder mellem sig en hjerteformet akantusramme i hvidt, blegrodt og gult. Heri står med gul skriveskrift: »Soli Deo Gloria« og årstallet 1773. Forneden ses lange frynser i beige og gulorange på rødbrun bund. Under denne dekoration var en rødbrun ådring, sandsynligvis udført 1747 af maler Lars (Las) Jensen fra Skærbæk (jfr. korloft s. 3391).⁶³ Draperiet rensedes for senere overmalinger 1974.

En *†knaleskammel* ved alteret blev gjort 1661¹² og 1726 overtrukket med sort, »barket« læder.²⁶

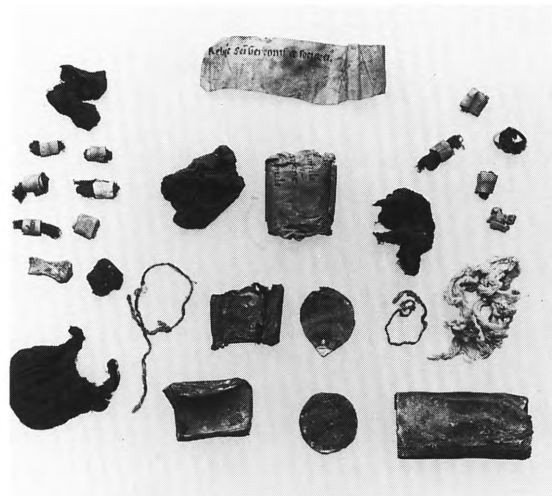

Fig. 17. Relikviekapsler af bly fra helgengraven. Relikvier og silketekstiler omviklet med pergamentstrimler (s. 3396). Fot. efter 1973, i NM.- *Reliquienkapsel aus Blei von Sepulcrum*. Reliquien und Seidenstücke sind mit Pergamentstreifen umwunden.

Fig. 18. Alterbordspanel, 1747, detalje (jfr. fig. 19), med maleri fra 1773 (s. 3397). M. Larsen fot. 1971. – *Altartischpaneel, 1747. Detail mit Gemälde, 1773 (vgl. Abb. 19).*

†*Alterklæder*. 1661 anskaffedes et nyt rødt alterklæde, efter at det gamle var bortrøvet i »denne krigs tid«. 1688 og 1742 indkøbtes lærred til alterklæde og til samme formål blåt klæde 1764 og endelig 1772 hos Søren Lyhne i Ribe.²⁶ 1894 betales for beklædning af alteret med silkefløj, frynser og bånd.⁶⁴

†*Alterduge*, nævnes første gang 1706, da syv alen lærred indkøbtes. Den gamle var da ganske forslidt, museædt og ubrugelig. Til ny dug anskaffedes 1732 grønt klæde og 1757 lærred og vævede kniplinger.²⁶

Altartavle (fig. 19), o. 1645, sikkert fra billedskæreren Jens Olufsens værksted i Varde, med genbrug af 12 sengotiske figurer, og nærmest beslægtet med Billum kirkes altartavle fra 1647 (s. 1084). Storfeltets maleri er udført 1843 af P. Aagaard i Rødding,¹⁹ topstykkets 1733 af Ribemaleren Hans Poulsen,²⁶ mens træværkets bemaling stammer fra o. 1900.

Alterpostamentet har fremspring med løvehoved over diamantbosse og volut, glat gesims og volutvinger med skælstav og rudebosse. Det arkitektonisk opbyggede, tredelte storstykke deles af fire glatte, toskanske søjler med prydbælter på svunget postament med oval bosse. Midtfeltet er indrammet af en smal, profileret

liste og bryder både postament og frise, mens de smallere sidefelter indrammes af fladbuede arkader med forneden omløbende, profileret ramme. I hvert arkadefelt står en middelalderlig apostelfigur på konsol. Storvingerne er udformet som halvkartoucher, der løber ud i et ørnehoved foroven, og hver rummer ligeledes en sengotisk apostel i et rundbuet arkadefelt. På storgesimsen er genanvendt yderligere fire middelalderfigurer, de to inderste placeret på volutgavle med englehoved.

Topstykket har særskilt postament med en kraftig kvartrund, beslagværksprydet gesimsbjælke. Det dobbeltbuede, profilindrammede felt med kartoucher flankeres af endnu to middelalderfigurer. Topgesimsen bærer yderst de to sidste apostle på hver sin side af gavlen, der er formet som en kartouche med bredovalt felt kronet af et korsæble. På postamentets bagside er i tidens løb indridset flere navne, årstal og tegninger.⁶⁵

Tavlen må fra første færd have været bestemt til at rumme de 12 *apostel- og evangelistfigurer* fra en (†)altartavle, o. 1490 (jfr. s. 3402), placeret på samme måde som middelalderfigurerne i Jens Olufsens tavle fra o. 1635 i Bevtoft (DK. SJyll. s. 894).⁶⁶ Figurerne, ca. 50-52 cm høje, er efter sædvane barfodede og ikklædt kjortel med bælte og lang kappe. Kun én skiller sig ud ved at bære liturgisk dragt. Karakteristiske er deres store hænder med lange fingre og spiralsnoet hår og skæg. Mange har mistet det oprindelige attribut, men flere holder endnu en lukket eller åben bog i hænderne (jfr. fig. 21a).

I nederste række står fra nord: 1) Peter med tre nøgler i højre hånd, heraf er de to formentlig sekundære.⁶⁷ 2) Andreas med det skrå kors bag ryggen, skåret i ét med figuren; han har derudover i højre hånd en sekundært tilsat sav, der ellers kendetegner Simon Zelotes. 3) Jakob den ældre, iført pilgrimsdragt, opkrattet hat med muslingeskal, skuldertaske og sko på fødderne. Staven i højre hånd er sandsynligvis nyere. 4) Johannes, skæglos med kalk i venstre hånd. På storfeltets gesims og på begge sider af topstykkets malerier ses fra nord: 5) Evangelisten Lukas (fig. 21b), der har rundt hoved (skægget påma-

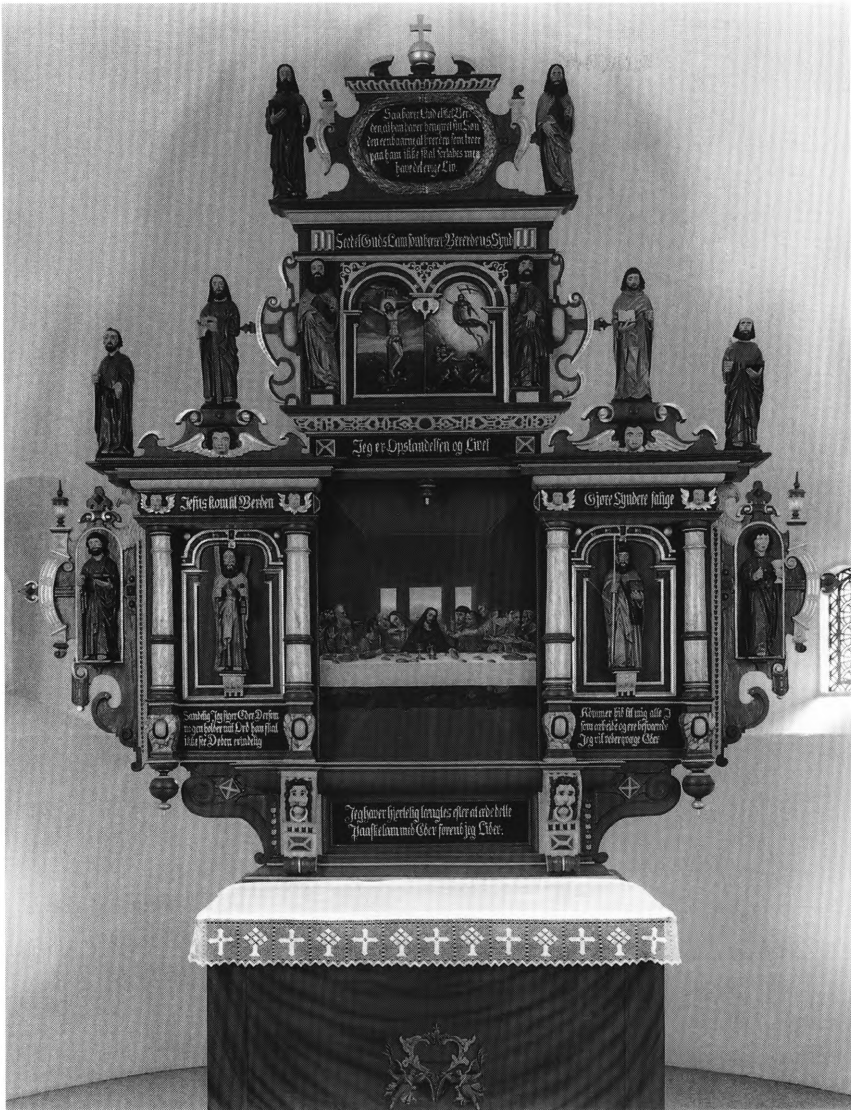

Fig. 19. Altertavle, o. 1645, formentlig udført i Jens Olufsens værksted (s. 3398). Henrik Wichmann fot. 1995. – Altarbild, vermutlich eine Arbeit aus der Werkstatt Jens Olufsens, um 1645.

let) med dyb rynke i panden og skaldepande med lille krølle. Han bærer storkravet kappe og har skriveredskaberne, blækhush og kniv, i bæltet.⁶⁸ 6) Mattias med økse. 7) Ubestemmelig, der med højre hånd holder kappen foran sig; nu uden attribut. 8) Ubestemmelig, med lille, uidentificerbar, nok nyere attribut i højre hånd; figuren er skåret efter samme forlæg som nr. 7, men spejlvendt. 9) Sandsynligvis evangelisten Mattæus (fig. 21a), med påmalet skæg, i katolsk præstedragt, bestående af messeskjorte (alba),

halslin (amictus), messehagel (casula) og spidse sko. Efter håndstillingen at dømme kan han efter sædvane have haft et sværd i hånden.⁶⁹ 10) Muligvis Thomas eller Judas Thaddeus, der nu har en kort, formentlig sekundær, lanse i højre hånd. På siderne af topgavlen står fra nord: 11) Sandsynligvis Paulus, nu med sværd i venstre hånd. 12) Ubestemmelig, uden attribut, en gentagelse af figur nr. 7.

Figurerne er skåret efter samme forlæg som flere andre apostelrækker, heriblandt dem i

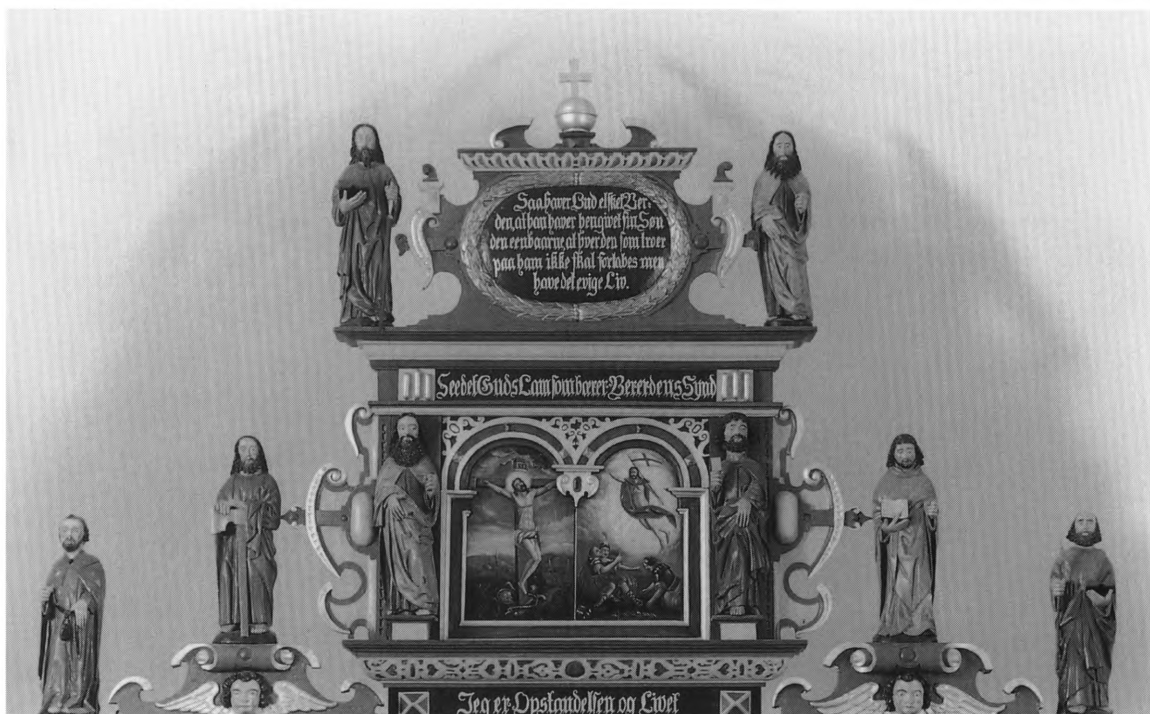

Fig. 20. Altertavle, o. 1645, formentlig udført i Jens Olufsens værksted, topstykke (s. 3398). Henrik Wichmann fot. 1995. – Altarbild, vermutlich eine Arbeit aus der Werkstatt Jens Olufsens, um 1645.

Oksby (s. 1394), Hjarup (s. 2621), Sdr. Stenderup (Vejle a.) og Ørbæk (Svendborg a.).

På de seks fritstående figurer ses i figureernes udhulede bagside en mærkning med påmalede minuskler; a(?), b, f, k, l og m, (fig. 60), formentlig en afmærkning af deres oprindelige placering i skabet.⁷⁰

Efter en restaurering 1983 står tavlen nu med en bemaling fra o. 1900, der måske er et forsøg på at rekonstruere 1700'nes farver. Hovedfarverne er blå, grøn og rød, suppleret med beige og brun samt forgyldning; søjleskaft og -postamenter er marmorerede.

Tavlens mange *fraktmindskrifter*, opmalet o. 1900, gengiver den underliggende tekst, formentlig fra 1700'rne, i guld på sort bund. Under storfeltets Nadvermaleri (jfr. ndf.) står i postamentfeitet følgende bibelcitater: »Jeg haver hjertelig længtes efter at æde dette Paaskelam med Eder førend jeg Lider.« (Luk. 22,15). På begge sider af maleriet, i sidearkadernes postamentfelter og over apostelfigurerne, ses hhv. i nord:

»Sandelig Jeg siger Eder Dersom nogen holder mit Ord han skal ikke see Døden evindelig« (Joh. 5,24) og »Jesus kom til Verden«, og i syd: »Kommer hid til mig alle I som arbeide og ere besværede Jeg vil vederqvæge Eder« (Matt. 11,28) samt »Gjøre Syndere salige«.

Under topfeltets malerier står: »Jeg er Opstandelsen og Livet« (Joh. 11,25), og på topgesimsen: »See det Guds Lam som bærer Verereds[!] Synd« (Joh. 1,29). I topmedaljonen læses: »Saa haver Gud elsket Verden, at han haver hengivet sin Søn den eenbaarne at hver den som troer paa ham ikke skal fortabes men have det evige Liv.« (Joh. 3,16).

Malerier. Storfeltets maleri, Nadveren (efter Leonardo da Vinci), er udført 1843 af maler P. Aagaard i Rødning.⁷¹ Farverne er afdæmpede. I et grågrønt interiør fremhæves Kristus ved en blå kjortel, mens apostlenes dragter er i røde og grønne nuancer. I baggrunden ses et blånende landskab. Maleriet afløste 1843 et ældre *†maleri*, ligeledes en Nadverfremstilling, nævnt 1766.³

Fig. 21a-b. a. Figur fra (†)højaltertavle, o. 1490, evangelisten Mattæus (s. 3398). b. Figur fra (†)højaltertavle, o. 1490, evangelisten Lukas. Henrik Wichmann fot. 1995. – a. *Matthäus der Evangelist, Figur eines (†)Hochaltars, um 1490*. b. *Lukas der Evangelist, Figur eines (†)Hochaltars, um 1490*.

Topfeltets maleri, der ved en lodret streg deles i to motiver, Korsfæstelsen og Opstandelsen, er udført 1733 af Hans Poulsen, Ribe.²⁶ Det er malet i olie på træ efter forlæg benyttet i flere af hans altertavlemalerier. De oprindelige farver er nu så godt som dækket af en »opfriskning« fra 1700'rne, muligvis udført af maler J. L. 1773 (jfr. s. 3397),¹⁹ og af nyere tilføjelser. Originale detaljer kan kun iagttages i det rødbrune jordsmon. Motiverne svarer til dem i altertavlen i Nordby på Fanø (s. 2122).⁷²

Den oprindelige renæssancestaffering, registreret ved en undersøgelse 1966, havde tilsyneladende kun været partiel. Af bevarede rester fandtes en forgyldning på lys cinnober eller mønje. Ifølge en kalkmalet tindskrift (jfr. s.

3394) lod kirkeværgen, Niels Andreasen Saabye,⁷³ altertavlen renovere 1739, hvorved der vel sigtes til Hans Poulsens arbejde i 1730'rne.²⁶ Hans bemaling domineredes af blå, rød og hvidt. Figurerne havde en varm rødlig karnation, og forgyldning forekom enkelte steder.²⁶

Fig. 22a-c. a. Altertavlefigurer, o. 1490, fra (†) højaltertavle (s. 3398). a. *Maria med barnet. b. *Nådestolen. c. *Bispehelgen. Henrik Wichmann fot. 1995. – *Figurengruppe eines (†)Hochaltars. a. *Maria mit dem Kind. b. *Gnadenstuhl. c. *Heiliger Bischof. Um 1490.*

Marmoreringer, i blå og rødbrunt, var udført hhv. på de svungne baser og på flere profilled og lister. 1773 stafferede maler J. L. tavlen,¹⁹ muligvis en overvejende hvid bemaling, ledsaget af forgyldning og lyse nuancer i rødt, rødbrunt og gråt. 1862 påførtes de 12 middelalderfigurer hvid farve af maler Anders Hansen.¹⁹ 1894 omtales altertavlen som »overmalet med perlefarve, hvorigennem skimtedes oprindelige, livfulde farver«.⁵⁴

Altertavlen er tidligst nævnt 1729,²⁶ da den blev genopsat af snedker Hans Andersen.⁷⁴ I den staffingering i 1730'erne (jfr. ovf.) udbedredes den yderligere af (samme?) snedker Hans.²⁶

Af en sengotisk (†)højaltertavle er i Nationalmuseet bevaret de tre hovedfigurer, *Nådestolen, *Maria med barnet og en *bispehelgen, dendrokronologisk dateret til o. 1490.⁷⁵ Tavlens

12 apostelfigurer er som nævnt genanvendt i den nuværende altertavle (jfr. s. 3398), mens rester af stavværk er benyttet i degnestolen (jfr. s. 3418). Tavlen har sandsynligvis været af den velkendte type med tre stående figurer i midterskabet, formentlig Maria mod nord, Nådestolen i midten og bispehelgenen mod syd, samt de 12 apostle i fløjene. De tre hovedfigurer er skåret efter forlæg, benyttet af værksteder i Imperialissimamesterens kreds.⁷⁶ Dette slægtskab gælder

Fig. 23a-b. a. Altertavlefigur, o. 1490, *Nådestolen, detalje (jfr. fig. 22b), fra (†)højaltertavle (s. 3403). – b. Altertavlefigur, o. 1490, *Maria med barnet, detalje (jfr. fig. 22a), fra (†)højaltertavle (s. 3403). Henrik Wichmann fot. 1995. – a. *Gnadenstuhl, Detailaufnahme von Figurgruppe eines (†)Hochaltars, um 1490 (vgl. Abb. 22b). b. *Maria mit dem Kind, Detailaufnahme von Figurengruppe eines (†)Hochaltars (vgl. Abb. 22a).

navnlig Nådestolen og bispehelgenen, mens Maria er gengivet med en sarthed og ynde, der til dels adskiller sig fra denne tradition.⁷⁷

*Nådestolen (fig. 22b og 23a), 127 cm høj, udgøres af den stående Gud Fader, iført fodsid kjortel med bræmme forneden, hvorunder hans nøgne fødder er synlige, samt kappe. På hovedet har han krone, hvis spir nu er gået tabt, samt langt, spiralsnoet hår og skæg. Den høje pande hvælver sig over markante øjenbryn, næsen er lige (spidsen afbrækket) og munden markant. Med begge hænder holder han foran sig Sønnens martrede legeme. Kristus, med tornekrone, skulderlangt, lokket hår og kort krøllet skæg, har høje, markerede kindben og halvt lukkede øjne. Kroppen er spinkel med fremtrædende ribben. Højre arm er brækket af ved albuen; kun rester efter fire fingre lige under sidesåret er bevaret. Venstre hånd mangler yderste led på fire fingre.

*Maria med barnet (fig. 22a og 23b), 108 cm høj, står let svajet mod højre med Jesusbarnet på venstre arm. På hovedet bærer hun krone, nu uden spir, over en perlesnoet krans med midterroset. Hendes ovale ansigt har høj, hvælvet pande, små øjne uden bryn, lige næse, lille mund og en fast hage. Det løsthængende, bølgede hår falder i lange spiralkrøller foran og bag skuldrene. Hun er iklædt kappe og to fodsideskjoler. Kappen holdes sammen foran af et ædelstensprydet bånd fæstnet med to rosetter. Den langærmede øvre kjole har udskåret bort forneden. I venstre side holdes kjolen oppe, så man ser den underste kjole, også med bort, og en lille spids sko. Marias højre hånd er brækket af, og på venstre mangler det yderste led på lille- og langfinger. Hårlokkerne i figurens højre side og dragtens nederste kant er lettere beskadiget. Det nøgne barn har et bredt, rundt hoved med krøllet hår og stærkt vigende hårgænse over hvæl-

vet pande, ret store ører og ansigtstræk beslægtet med moderens. Barnet har mistet begge hænder, det meste af venstre underarm og venstre fod.

**Bispehelgenen* (fig. 22c), 120 cm høj, har kraftige ansigtstræk med markerede øjenbryn, lige næse (spidsen beskadiget) og fast hage. Han er i fuldt ornat. Den ædelstensprydede bispehue har nedhængende bånd (mitra med infulae), det ene brækket midt over. Inderst bærer han messeskjorte (alba) og hovedlin med fast stykke i nakken (amictus med parurae), derover dalmatika med frynser forneden og messeshagel (casula), som foran falder i rige folder. På den bevarede højre hånds liturgiske handske (chirotheca) er der på pege- og ringfingers inderste led rester efter små jernsøm, formentlig som fæste for *†fingerringe*. Venstre arm mangler fra midt på underarmen. Fra den bevarede del hænger et håndlin (manipulus), også med frynser, og på fødderne har han spidse sko og træsandaler med vristrem. Dele af jordsmonnet i figurens højre side mangler, og tæt ved højre fod er rester efter en afbrækket genstand, givetvis en bispestav.

Alle tre figurer har dyb ryghulning, groft udført med flere gennemskæringer.⁷⁸ På figurenes for- og bagside er pålimet små stykker lærred til dække over knaster og revner eller for at udglatte andre ujævnheder. I hovederne er nedbo-rede huller, ca. 4 cm i tv., Marias 11 cm dybt, Kristi 12,5 cm, mens Gud Faders munder ud i bagsidens udhulning; bispefigurens hul er endnu tilproppet.

På de afrensede figurer er bevaret enkelte rester af oprindelig staffering på kridtgrund. Kristus, Maria og Jesusbarnet har haft lys hudfarve, de sidstnævnte med røde kinder, mens Gud Faders og biskoppens hud var lys rødlig. På Kristi højre kind ses rester efter tykke blodstriber. Marias hår var forgylt, biskoppen og Gud Fader havde gråt hår og skæg, mens Kristi hår var brunt. Marias kappe har været sølvfarvet, hvorimod kjolen var gylden, begge dele med blå foer.⁷⁹ Også Gud Faders kappe og kjortel var forgylt og foret med blå. Kjortlen havde derudover påmalet mønster i rød farve.⁸⁰ Kristi lændeklæde havde været hvidt med guldkant,

tornekronen grøn. Bispen havde hvid messeskjorte, forgylt dalmatika og messeshagel, førstnævnte med skiftevis røde og blå frynser og gult foer.⁸¹ Håndlinet var rødt med frynser svarende til dalmatikaens, bispehuens bånd røde med blå foer, handskerne hvide og skoene røde. Nædestolsgruppen og bispehelgenen har derudover levn af en sekundær bemaling.⁸²

Ved anskaffelsen af den nuværende altertavle o. 1645 blev de 12 fløjfigurer som allerede omtalt genanvendt heri (jfr. s. 3398), mens de resterende dele af altertavlen formodentlig blev lagt på loftet, hvor J. Helms så dem 1854. 1885 blev de sammen med andet middelalderinventar (jfr. oversigt s. 3395) skænket til Nationalmuseet (inv.nr. D2124, D2126 og D2125).⁸³

Fra to (*†*)*sidealtertavler*, dendrokronologisk dateret til o. 1405,⁷⁵ er bevaret hhv. tre **fløje* (sidealtertavle nr. 1) og én **fløj* (sidealtertavle nr. 2). De fire sammenbragte fløje indgik i 17-1800'erne⁸⁴ i et alterskab sammen med en **madonnafigur* fra o. 1475 (jfr. s. 3407),⁸⁵ der kan stamme fra en tredje (*†*)*sidealtertavle*.⁸⁶ Fire af de fem dele kom 1885 til Nationalmuseet; den sidste i 1918.

Af de fire fløje er tre med sikkerhed fra samme skab (nr. 1), mens den fjerde, der adskiller sig ved sin størrelse og motivernes indramning, må have hørt til et andet skab (nr. 2). Begge skabe har antagelig været af baldakintypen med fast rygbræt og fire bevægelige fløje, der har kunnet lukkes omkring en helgenfigur, omtrent svarende til den fragmenterede tavle i Nationalmuseet fra Kirke Helsinge (DK. Holbæk s. 1260f).

1) Af det ene skab er der, som ovf. nævnt, bevaret tre fløje (fig. 24a-c) ud af fire mulige. Den første (fig. 24a), der savner sin nabofløj, må have udgjort den yderste mod nord (tv.), mens de to øvrige har siddet i syd (th.) (fig. 24b og c). De måler 111-12 cm i højden, idet nordfløjen dog er reduceret til 106 cm.⁸⁷ Den inderste fløj på sydsiden (fig. 24b) er 23 cm bred, men mangler et tilsat stykke i højre side; de to yderfløje er 20,5 hhv. 21 cm brede.⁸⁸

Fløjene rummer seks relieffer, der gengiver fire episoder fra Jesu barndomshistorie. See-

Fig. 24a-c og 25. 24. *Alterskabsfløje fra (†)sidealtertavle nr. 1, o. 1405, med scener fra Barndomshistorien. a. Bebudelsen og Besøgeisen. b-c. Barnemordet i Betlehem og Kongernes tilbedelse (s. 3404). 25. *Alterskabsfløj fra (†)sidealtertavle nr. 2, o. 1405, med to scener fra Barndomshistorien, Bebudelsen og Fødslen (s. 3406). Henrik Wichmann fot. 1995. – 24. *Flügel eines (†)Nebenaltars Nr. 1 mit Szenen aus der Kindheit Jesu. a. Verkündigung und Heimsuchung Mariä. b-c. Bethlehemitisches Kindermord und Anbetung der Könige. Um 1405. 25. *Flügel eines (†)Nebenaltars Nr. 2 mit zwei Szenen aus der Kindheit Jesu, Verkündigung und Geburt. Um 1405.

nerne, der er skåret i et to cm dybt relief, er anbragt i høje, smalle felter under trebladformede arkader. I sviklerne er cirkulære gruber, der formentlig efterligner halvædelstene (bjergkrystaller). Flere steder bryder motivet rammen. På nordre fløj er gengivet Bebudelsen (foroven) og Besøgeisen (forneden). Af første scene ses kun englen Gabriel med et skriftbånd i hænderne. Englen er mod sædvane iført diakondragt bestående af messeskjorte, halslin og dal-

matika. I Besøgeisen herunder står Maria med utildækket, opsat hår vendt mod Elisabeth, der har konelin. De to svangre kvinder bærer lange, vide kjoler med snævre ærmer, og i omfavnelsen er deres kapper draperet, som var de klædt i én kappe. Begge markerer de deres tilstand ved håndens placering.

De to samhørende fløje på sydsiden (fig. 24b og c) gengiver Barnemordet (foroven) og Kongernes tilbedelse (forneden). Øverst i højre felt

Fig. 26. *Siddende Jomfru Maria med barnet, o. 1475, formentlig sekundært placeret i (†)sidealtertavle nr. 1 eller nr. 2 (s. 3404f.). LL fot. 1983. – *Sitzmadonna, um 1475. Vermutlich im (†)Nebenaltar Nr. 1 oder Nr. 2 wiederverwendet.

sidder kong Herodes på en trone. Han bærer krone, kort polstret, snæver vams med poseærmer, lavtsiddende, bredt bælte og hoser. Af hans håndbevægelser fremgår, at han har givet ordre til ugeringen, der vises i feltet lige overfor, udført af en soldat, som allerede har gennemboret et nøgent barn med sit sværd. Bag soldaten ses to fortvivlede mødre, den ene river i hans krave og ærme, den anden sidder med sit myrdede barn i skødet. Kvinderne, den ene med hovedlin, er iklædt lange kjoler med vide ærmer.

I Kongernes tilbedelse herunder ses kun de tre konger, alle vendt mod figuren i den nu forsvundne del af skabet, formentlig Maria med barnet, til hvem de frembærer deres gaver, tre lågpokaler på høj fod. Den ældste, en knælende,

skægget mand uden krone, er iført en lang, højhalset kåbe (en houppelande) med vide ærmer og bredt bælte i livet. De to øvrige konger er klædt i dragter svarende til Herodes.

Spor efter hængsler ses på alle tre fløje, og lukketøjets placering afsløres af mærker midt på bagsiden af det ene smalle panel. På scenernes rammeværk er blotlagt indridsede vertikale og horisontale hjælpestreger.

De to sydfløje står med en bemaling fra 1700'rne.⁸⁹ Indramning og baggrund er holdt i blå nuancer, baggrunden mørkest forneden; det røde draperi bag Herodes er dog malet mod en brunlig vægflade. Dragternes farver varieres i nuancer af blåt, blågråt og rødt. Af en ældre bemaling er kun bevaret sporadiske rester af kridtgrunden. Nordfløjen har efter afrensning o. 1900 kun spor efter rødt og blåt.

Fløjene beskrives 1766 som et »futtural«, der kunne slås til side. Skabet stod da i nordre sidealterniche (jfr. s. 3383).³ 1854 opregnede J. Helms på kirkeloftet fire »relieffer«, hvoraf han udførte to skitser.⁹⁰ De to sydfløje blev 1885 sammen med andet middelalderinventar (jfr. oversigt s. 3395), skænket til Nationalmuseet (inv.nr. D2130), mens den nordre fløj 1918 blev lokaliseret i Verninge præstegård på Fyn.⁹¹ Den skænkedes samme år til Nationalmuseet (inv.nr. D9558).⁹²

2) (Fig. 25). Den 111 cm høje og 24 cm brede fløj har sandsynligvis været placeret nærmest rygbrættet i nordsiden af et baldakinskab. Motiverne, Bebudelsen og Fødslen, er skåret i et to cm dybt relief i rektangulære felter. I Bebudelsen knæler Jomfru Maria ved læsepulten og drejer hovedet bagud (englen må have været i den yderste fløj). Hun har langt, utildækket hår, kjole med bred halsudskæring og folderig kappe. Ved hendes fødder står en vase med en lilje. I fødselsscenen ses fire personer. Maria, med det lille svøbelsesbarn i sine hænder, gives halvt liggende i en seng eller på en (siv)måtte på gulvet. Hendes slanke legeme, iført kjole, anes under sengetæppet. Bag lejet står en kvinde med utildækket, opsat hår og sammenlagte hænder, formentlig en fødsels-hjælper (Salome).⁹³ Den skæggede Josef bagest,

med hue og kjortel, støtter sig til sin stav. Indramningen er skråfaset ind mod skæringerne, øverst dog med lige fas, hvor et ca. ni cm højt, nu forsvundet stavværk kan have været indsat.⁹⁴

Bemalingen, i røde og blå nuancer, fra 1700'rne,⁹⁵ stemmer overens med den på sydfløjene fra skab nr. 1. Fløjen er 1885 sammen med de tre ovennævnte skænket til Nationalmuseet (inv.nr. D2130).

3) Fra en tredje(?) sidealtertavle stammer muligvis en figur, **Maria med barnet* (fig. 26), fra o. 1475, 85 cm høj. Maria sidder på en trone med Jesusbarnet på skødet. Hun har hoftelangt, bølget hår under kronen og et yndigt ansigt med høj pande og lille, lige næse; munden er nærmest hjerteformet. Hun er iført kjole med rund halsudskæring og derover kappe, som er lagt over hendes knæ. Det krølhårede Jesusbarn, med ansigtstræk som moderens, er i en meget lang kjortel, der kun lader den venstre fod synlig. Med højre hånd (alle fingre mangler) rækker barnet efter en pærelignende frugt i moderens hånd.

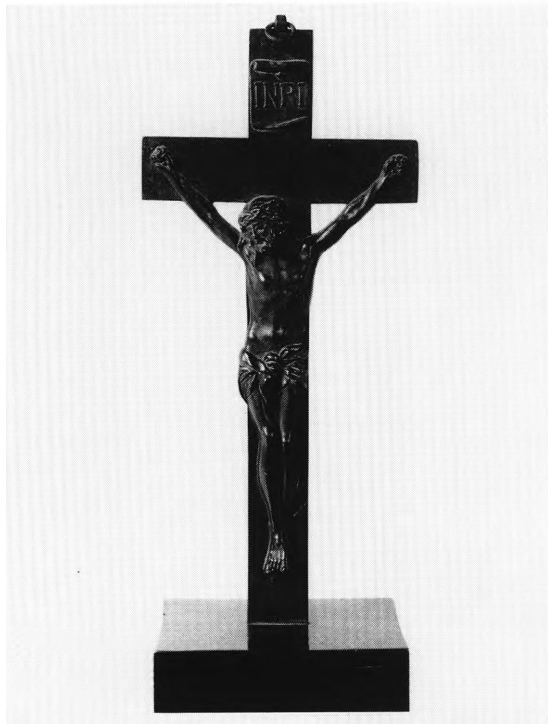

Fig. 27. Krucifiks, 1700'rne (s. 3407). Henrik Wichmann fot. 1995.- *Krucifiks, 18. Jh.*

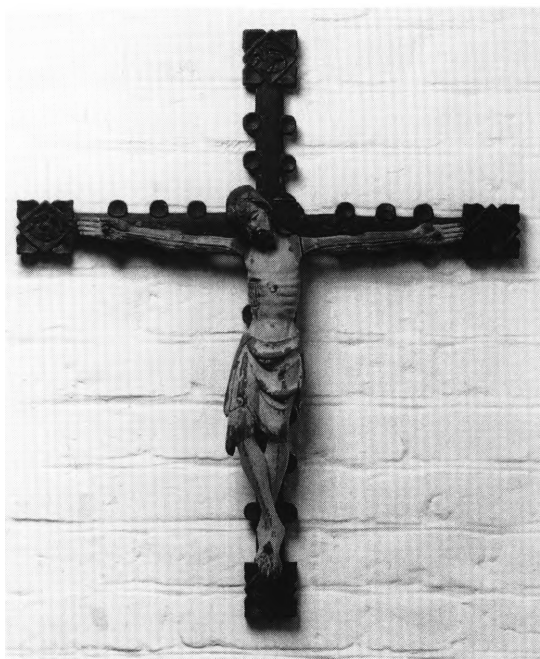

Fig. 28. *Alter- og processionskrucifiks, ca. 1350-1400 (s. 3408). Henrik Wichmann fot. 1995. – **Altar- und Prozessionskreuz, um 1350-1400.*

Figuren er stærkt hulet i ryggen med gennem-brydninger på begge sider af barnet og nederst på Marias kjole. Den har nu en bemaling fra 1700'rne, der stemmer godt overens med de ovenfor omtalte fløje (jfr. s. 3404). Marias kjole er blå, kappen lys gråblå med blå foer, og Jesu kjortel er rød. Begge har brunt hår og rødlige kinder.

Figuren, der nævnes 1766 sammen med de fire fløje,³ omtales 1769 som et »gammelt, smukt opmalet Mariæ billede«.⁹⁶ Ifølge J. Helms stod den frem til o. 1843 i nordre sidealternische.⁹⁷ Skænket til Nationalmuseet 1885 (inv.nr. D2127) sammen med andet middelalderinventar (jfr. oversigt s. 3395).

Krucifiks (fig. 27), 1700'rne?, af messing, 27 cm højt. Kristus, fæstnet til korset med tre nagler, hænger tungt i armene. Ved øvre korsarm er en øsken, der viser, at det lille krucifiks, ligesom de nært beslægtede i Skuldelev og Søborg (DK. Frborg. s. 2590, 1147), har været beregnet til op-hængning. Nu monteret på fod af træ. O. 1900 placeret på alteret, nu bag altertavlen.

Fig. 29. Alterkalk, o. 1648, med ny fod fra 1844 (s. 3408). Henrik Wichmann fot. 1995. – *Kelch, um 1648, mit neuem Fuß, 1844.*

Et **alter- og processionskrucifiks* (fig. 28) er fra anden halvdel af 1300'rne. Kristusfiguren, 60,5 cm høj, er mager med fremtrædende ribben og relativt store hænder og fødder. Hovedet, med høj pande, skårne øjeæbler, lille næse og mund samt kort, tvedelt fuldskæg og skulderlangt hår, er sænket mod højre skulder.⁹⁸ Efter den nu forsvundne tornekrone er kun rester af trædyvler i

Fig. 30. Disk, o. 1648 (s. 3408). Henrik Wichmann fot. 1995. – *Patene, um 1648.*

Kristi hovedbund tilbage. De udstrakte, spinkle arme med markerede sener har åbne hænder (venstre hånds tommelfinger mangler),⁹⁹ og lancesåret er placeret højt i højre side. De velformede lægge har fremtrædende sener, svarende til armenes, og højre fod er placeret over venstre. Lændeclædet, der har bløde tværfolder og er fæstnet ved begge hofter, hvor der fra den ene hænger en lang snip ned, når til ned under knæene.

Figuren er fæstnet til korset med tre nyere trænegler foruden en ældre, indboret gennem brystkassen. Korset, 92×80 cm, med skråkant og hulede bladknopper, har glat glorieskive og endestykker med reliefskårne evangelistsymboler med skriftbånd i kantstillede kvadrater, hver omgivet af fire kølbueformede blade. Foroven ses Johannesørnen, forneden Markusløven, mens Mattæusenglen og Lukasoksen er gengivet på tværarmene.

Den delvist afskallede staffing er formentlig efterreformatorsk, dels anlagt på ældre kridtgrund, dels direkte på træet. Karnationen er hvid med rødligt skær, hår og skæg brunt, blodet stærkt rødt og lændeclædet hvidt med gylten bort. Korstræet er brunmalet. Skænket til Nationalmuseet 1885 (inv.nr. D2128) sammen med andet middelalderinventar (jfr. oversigt s. 3395). Konserveret 1967 og 1974.

Altersølv. Kalken (fig. 29) er formentlig fra før 1648,²⁶ foden dog fornyet 1844.¹⁹ Den 19 cm høje kalk har cirkulær fod med svagt skrånende standkant, der er arbejdet op i seks flader mod de ligeledes sekskantede skaftled. På fodens ene side er en pånattet krucifiksgruppe. Den seks-tungede knop har mellemfaldende rudebosses, hvis graverede versaler på skraveret bund tilsammen danner navnet »Ihesvs«; højt, ægformet bæger med hældetud. På fodens standkant ses to stempler (fig. 61), et mestermærke¹⁰⁰ og Ribes bymærke. Under bunden er graveret med skriveskrift: »Renovirt d. 4. Marts 1844« og med versaler: »XXXXII lod, BR«, sidstnævnte sandsynligvis sølvsmedens initialer. *Dysken* (fig. 30), tv. 15 cm, er muligvis samtidig med kalken.²⁶ På fanen ses et graveret cirkelkors; fordybningen er afrundet ved overgangen mellem

Fig. 31. Oblatæske, før 1876, fra H. C. Drewsens elektropletfabrik (s. 3409). Henrik Wichmann fot. 1995. – Oblatendose aus der Elektroplattierungsfabrik H. C. Drewsens, vor 1876.

bund og fane. Sættet blev istandsat 1778 af Frederik Christian Hansen, 1818 af Claus Guldager Biørn (Bøje 1982, s. 311) og af ukendt mester 1844 (jfr. ovf.).¹⁹

Oblatæske (fig. 31), o. 1876,¹⁶ af sølvplet, 4 cm høj, tv. 9 cm, fremstillet af H. C. Drewsens elektropletfabrik i København (fabr. nr. 412).¹⁰¹ Den cylindriske æske har på det let hvælvede låg et graveret kors omkranset af liljer. Under bunden stemplet »H. C. Drewsen« med versaler, herover et våbenskjold med timeglas (fig. 63).

Sygesæt, formentlig fra o. 1910, af sølvplet, kalken i enkel bægerform, 10 cm høj, disken glat, tv. 6 cm. Oblatæskan er cylindrisk, 3,5 cm høj og 5,5 cm i tv., med profilerede sider og let hvælvet låg; den lille urneformede vinbeholder, tilpasset kalkens bæger, er af slebet glas og har skruelåg i sølvplet. Kalken er stemplet »WMF«. Sættet opbevares i et samtidigt futteral af imiteret læder, foret med rødt plys.

†*Sygesæt*. 1) 1660 betales for en kalk og disk af tin.¹² 2) 1747, fremstillet af Ribemesteren Jochum Bötticker på biskop Brorsons forlangende til kapellan ved Ribe S. Katrine, David Mogens Grønlund.¹⁰² 1755 omtalt som tilhørende Seem.¹⁹ 3) Nævnt 1755, da det forgyldte sæt var »aparte«.¹⁰³ 1766 havde kirken to sygesæt,¹⁹ formentlig de to sidstnævnte. En liden og tynd kalk blev stjålet 1828.⁴⁶ Det tilbageværende sæt nævnes endnu 1906.²⁴

Alterstager (fig. 32), o. 1650, nært beslægtet med stagerne i Hunderup, skænket 1657 (s. 3179), Tistrup og Grene (s. 1504 og s. 2276). De er 47 cm høje, balusterformede med et pæreformet led over et kugleformet. Omtalt første gang 1707.²⁶ *Syvstager*, udført 1952, ifølge fabrikanten Knud Eibye, Odense, en såkaldt »Kingsstage«, 45 cm høj, ifølge indskrift »Skænket af Menigheden til Seem Kirke 1952«.

†*Lyseslukkere*. 1) 1721 og 1724 nævnes et slukkehorn til voksløysene.²² 2) 1804 betales Jacob Kandestøber for en lyseslukker.

†*Alterbøger*. 1648 omtales en bibel og en alterbog.²⁶ Sidstnævnte erstattedes 1680 af en ny.³ 1689 betales for endnu en alterbog.²⁶ En Christian IV-bibel var ifølge inventariet 1707 skænket af salig Hendrich Jørgensen Rønno (jfr. epitafium. nr. 2 og †messehaigel nr. 3). Den nævnes igen 1718.²⁶

†*Bogstol*, o. 1700, af træ, til ovf. omtalte bibel er nævnt i inventariet 1718.²⁶ 1733 blev »læsningen ved koret« renoveret af maler Hans Poulsen fra Ribe.¹⁰⁴ Den fungerede muligvis på samme

Fig. 32. Alterstager, o. 1650 (s. 3409). Henrik Wichmann fot. 1995. – Altar-Leuchterpaar, um 1650.

Fig. 33. Messeklokker, middelalderlige, nu benyttet som bryllupsklokker (s. 3410). Henrik Wichmann fot. 1995. – *Mittelalterliche Meßglocken, jetzt als Hochzeitsglocken benutzt.*

måde som bogstolene i Nykøbing Sjælland (DK. Holbæk s. 3381) og Bedsted (DK. SJyll. s. 1731).

Messehagler. 1) Formentlig fra 1867, af rødt fløjls med guld Kors.¹⁹ 2) Nyere, af hvidt mønstret brokade stof, applikeret med rødt fløjls og gylde bånd.

†*Messehagler.* 1) 1648 omtalt som en rød fløjls-messehagel med guldpesementer;²⁶ stjålet før 1661 »i denne Krigs Tiid«. ¹² 2) 1661 anskaffedes en blå fløjls hagel,¹² muligvis den, der benævnes som gammel og grøn 1711.¹⁰⁵ 3) 1707 blev en rød atlaskmessehagel med guldkniplinger og broderet kors på ryggen skænket af Anna Nisdatter,¹⁰⁶ enke efter Hendrich Rønnov (jfr. epitafium nr. 2). 4) 1781 betales »hr. Cöster«¹⁰⁷ for en ny hagel.²⁶

To *messeklodder* (fig. 33), senromanske af form, uden indskrift, begge med tvn. 20 cm.¹⁰⁸ De to klodder var stadig i brug 1739, da nyt reb købtes til at »ringe de små klodder med i kirken«. ²⁶ 1766 var de ophængt på korets vestvæg, sandsynligvis lige over korbuen.³ 1843 betales maler P. Aagaard for at male loftet i koret såvel som indretningen til klodderne.¹⁹ J. Helms omtalte klodderne 1859¹⁰⁹ og oplyste 1873, at de for ikke mange år siden »hang i hvælvingen under tårnet«. De opbevarede 1887 på kirkeloftet og blev 1955 ophængt i våbenhuset (tårnrummet),¹¹⁰ hvor de nu benævnes bryllupsklodder.¹⁷

†*Skriftetavler.* 1722 fremstilledes en tavle, hvortil hørte en svamp, til brug i †skriftestolen (jfr. s. 3417), og 1737 betales for en viser til at holde tal på de personer, der skulle til skrifte.²⁶

Alterskranke (jfr. fig. 14), o. 1900, halvcirkulær med glatte, gennembrudte balustre i træ; blåmalet med grå balustre og brun håndliste. †*Alterskranke.* 1) 1701 udførtes et nyt gitter til brug for gamle folk, »der havde besvær ved at rejse sig op fra knæ for alteret«. ²⁶ Skranken maledes 1722²⁶ og fik 1793 indsat en dør med ramme.¹⁹

2) 1857 anskaffedes nyt knæfald og gelænder af ti støbte jernbalustre, leveret af Ribe Jernstøberi.¹⁹

Døbefont (fig. 34), senromansk, af hvidgrå gotlandsk kalksten (Mackeprang: Døbefonte, s. 15, 64, 288, 413), 104 cm høj, kummens tvn. 72 cm. Den er en gotlandsk eksportfont af keglestubtype med skaft og kumme hugget hver for sig. Den beskedne fod med lodret standkant er hugget i ét med det keglestubformede skaft, der øverst afsluttes med en vulst. Fonten, som er ret beskadiget, er nu samlet med cement. Kummen, med afløbshul i bundens midte, er 36 cm dyb og har næsten lodrette sider. Beslægtede fonte findes i Herredskirke, Kagstrup, Rørvig og Nykøbing Sjælland.¹¹¹ Fonten, der 1900 blev rensat for farvelag, var ifølge J. Helms 1873 stærkt malet og marmoreret. Bemaling nævnes første gang 1722,²⁶ men rækker formentlig tilbage til middelalderen. I 17- og 1800'erne blev den jævnlgt malet sammen med det øvrige inventar; 1747,³ 1773, 1843¹⁹ og sidst 1884. Den blev repareret af muremester Peder Christensen 1716²⁶ og igen 1884; det er formentlig sidstnævnte år, at det knækkede skaft blev samlet med cement. Fonten står nu i korbuen ved nordre vange, hvortil den var flyttet inden 1894. 1747 stod den i koret.¹⁹

Dåbsfad, udført 1867 af N. Hansen,¹⁹ af messing, tvn. 47 cm, 10 cm dybt, uden udsmykning. †*Dåbsfad*, 1701, med tilhørende †fontelåg nævnt 1718,²⁶ bar indskriften: »Denne Bækken haver Rasmus Pedersen Møller og Anna Mads-D[atte]r: givet til Daaben udi Seem Kirke, for den Stolestad som er under Korset; 1701 «³ (jfr. stolestader s. 3416). 1718 nævnt som et dåbsfad

af kobber,²⁶ 1766 beskrevet som et »messing-bækken med låg«.³

Dåbskande (fig. 35), købt 1844,¹⁹ Ribearbejde af tin, 23 cm høj. Kanden, der har buet korpus med slankere, cylindrisk halsparti, er af form beslægtet med kanderne i Ølgod, Hostrup, Grindsted og Anst.¹¹² Låget er i tre afsæt og har bladformet gæk. På den slanke, buede hank er et ovalt stempel med Ribes byvåben (fig. 62).¹¹³

Håndklædeholder (jfr. fig. 14), muligvis fra 1600'rne, af gråmalet træ med to udsavede knægte.¹¹⁴ Den blev malet 1722, og 1729 indkøbtes lærred til håndklæde.²⁶ Hænger nu på korbuens nordlige vange.

(*)*Korbuekrucifiksgruppe* (fig. 36-37), o. 1500. Krucifikset, med korstræ fra 1700'rne, er 1983 genophængt på gruppens gamle plads over korbuens. Sidefigurerne Maria og Johannes pryder siden 1946 hovedalteret i Haderslev domkirke (DK. SJyll. s. 134).¹¹⁵

Fig. 34. Døbefont, senromansk, af gotlandsk kalksten (s. 3410). Henrik Wichmann fot. 1995. – *Spätromanische Taufbe aus gotländischem Kalkstein*.

Fig. 35. Dåbskande, udført 1844 af Riewald (s. 3411). Henrik Wichmann fot. 1995. – *Taufkanne, eine Arbeit von Riewald, 1844*.

Krucifiksfiguren har en nær parallel i Vilslev (s. 3143), og sidefigurerne slutter sig til figurer i Holsted.¹¹⁶ Kristusfiguren (fig. 37), 135 cm høj, hænger i let skrånende arme med hovedet hvilende mod højre skulder. Brystkassen er udspilet, knæene let bøjede og højre fod lagt over den venstre. Hovedet, der bærer en tornekrone af sammenbundne grene, har lukkede øjne, lang, lige næse og lukket mund omgivet af rigt, lokket fuldskæg. Den velproportionerede overkrop har muskuløse skuldre og bredt, hævet brystparti med lancesåret angivet i højre side. Lænde-kledet er kort med snip både mellem benene og ved højre hofte. Navle og brystvorter er skåret i træet, armene tappet ind i skulderpartiet og ryg-gens hulning dækket af et formskåret bræt.

Korstræet fra 1700'rne, 185×196 cm, er glat med affasede kanter og kvadratiske, profilindrammede endefelter, af hvilke tværarmens er moderne fornyelser. Øvre korsarm er sekundært forkortet 1843 (jfr. ndf.), så endefeltet nu er fæstnet direkte på tværarmen.

*Sidefigurerne, Maria og Johannes (fig. 36a-b), hhv. 115 og 117 cm høje, har karakteristisk brede ansigter og afrundede, let hvælvede fodstykker. Maria står lænet let bagover med opadvendt ansigt og hænderne foldet i fortvivelse og bøn. Hendes hoved er dækket af et løst

draperet tørklæde, hvorunder det lange, bølgede hår er synligt omkring ansigt og hals samt nedad ryggen. Ansigtet har fine træk med små øjne, lille næse og hjerteformet mund foruden en lille, fast hage. Kjolen har vertikale folder på forstykket og snævre ærmer, lukket med små runde knapper langs underarmen. Den omfangsrige kappes ene flig er ført fra venstre foran kroppen, holdt i klemme ved højre underarm, hvorved stoffet fortil danner et mønster af tykke, knækkede folder; nederst stikker en lille spids sko frem.

Johannes, med skulderlangt hår med spiral-krølle i panden og ansigtstræk ikke ulig Marias,

står med en bog i højre hånd, mens han med venstre (fornyet tommelfinger) holder den folderige kappe ind foran kroppen. Den nøgne fod ses ved kjortlens bræmme. Begge figurers ryg har en udhuling, der nu er dækket af et nyere bræt.

Krucifiksgruppens nuværende bemaling er en blanding dels af farver fra 1700'rne, vel samtidige med korstræet, dels fra 1843, udført af maler P. Aagaard. På krucifikset, hvor disse farver er fremdraget 1983, går kun en blå marmorering på korstræets to gamle endefelter tilbage til 1700'rne. På det øvre står med hvide versaler »INRI«. Farverne fra 1843 omfatter rødlig hud-

Fig. 36a-b. *Sidefigurer til korbuekrucifiks, o. 1500, Maria og Johannes (s. 3411f.). Henrik Wichmann fot. 1995. – *Maria und Johannes*,

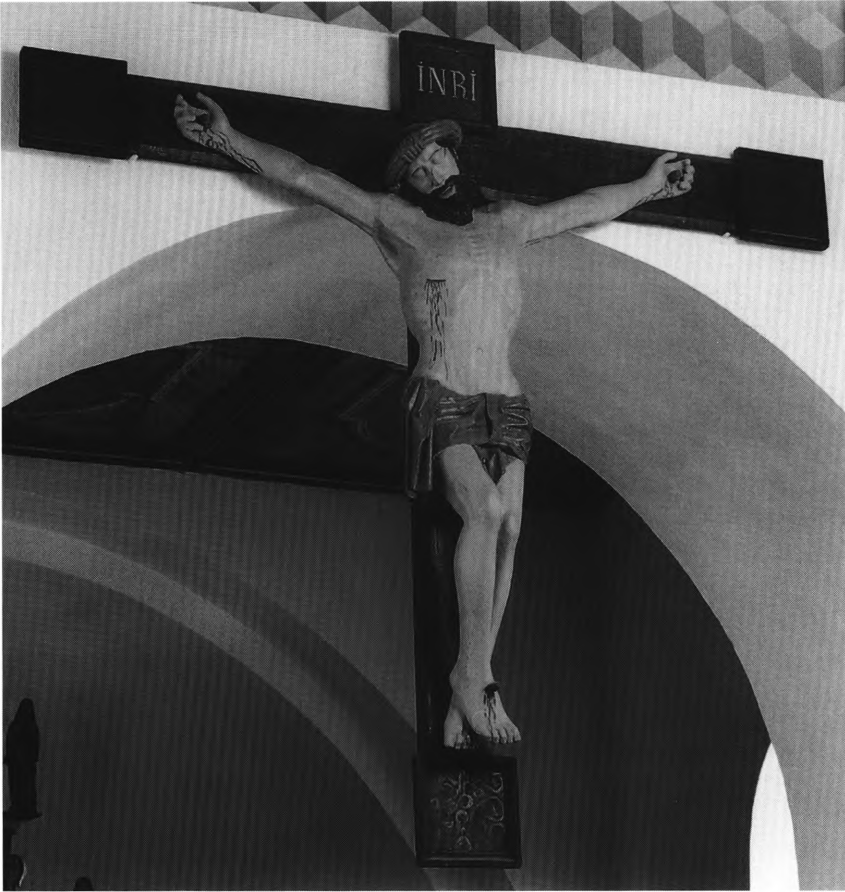

Fig. 37. Korbuekrucifiks, o. 1500 (s. 3411). Henrik Wichmann fot. 1995. – *Triumphkreuz, um 1500.*

farve, mørkebrunt hår og skæg og orangerødt lændeklæde, mens korstræet i øvrigt står ege-træsådet.

På sidefigurerne er bemalingen fremdraget ved en restaurering 1950. Johannes har hovedsagelig farver fra 1700'rne, grøn kjortel og orangerød kappe med rødt foer, mens farverne i Marias dragt overvejende er fra 1843; gråhvidt hovedlin og kjole, lysblå kappe og sorte sko. Hendes ansigt var 1950 helt blottet for farve og blev derfor malet i overensstemmelse med Johannes.

Figurene havde herunder bevaret rester af middelalderlig bemaling på kridtgrund. Kristusfiguren havde bruntonet hudfarve, og på lændeklædet fandtes rester af poleret bladguld og azurit (blåt). Sidefigurene havde lyst, rødbrunt hår og forgyldte kapper med blåt foer, mens kjortel og kjole formentlig havde været hvide.

Kristusfigurens staffering fra 1700'rne blev undersøgt 1983. Den omfattede rødlig hudfarve med blodstænk, lændeklædet var opdelt i et parti med sølv og et med guld, korstræet var mørkebrunt og endefelternes blåmarmorering havde en mørkebrun kantning samt rester af påskrift i det nedre felt.

Endnu 1766 stod krucifikset, og antagelig hele gruppen, på en korbuebjælke.¹¹⁷ Formentlig i forbindelse med nymalingen 1843 blev gruppen hævet helt op under loftet, hvilket må have foranlediget den nævnte afkortning af øvre korsarm. Mellem 1873 og 1900 blev krucifikset flyttet til skibets nordvæg og nymalet, mens sidefigurerne 1885 skænkedes til Nationalmuseet sammen med andet middelalderinventar (jfr. oversigt s. 3395). Fra museet kom de 1946 til Haderslev domkirke.¹¹⁸ Krucifikset hænger si-

Fig. 38a-c. Prædikkestol, o. 1625, arkadefagenes relieffer (s. 3414). a. Fødslen. b. Dåben. c. Korsfæstelsen. Henrik Wichmann fot. 1995. – *Kanzel, Bogenfelder mit Reliefdarstellungen von Geburt (a), Taufe (b) und Kreuzigung (c). Um 1625.*

den 1983 igen over korbuen, men så lavt, at det respekterer den kalkmalede frise (s. 3393).

Prædikkestol (fig. 39), o. 1625, bekostet af navngivne beboere i Høm og sandsynligvis fra samme værksted som Gørdings fra 1622 (s. 2990). Kurven har fem arkadefag med relieffer, flankeret af korintiske frisojler, der har prydbælte med beslagværk. Felternes perspektiviske arkader (fig. 38a-c) udgøres af kanellerede pilastre med profilkapitel og tunget bueslag, hvorover en forsænket bort med småbasser af vekslende form. I sviklerne er der planteornamentik i fladssnit; felterne afsluttes forneden med en tandsnitsliste.

Reliefferne, med scener fra Jesu barndoms- og lidelseshistorie, fremstiller fra nord: 1) Fødslen (fig. 38a), ligesom i Gørding skåret efter et stik i Habermanns bønnebog fra 1586,¹¹⁹ men noget forenklet. Svøbelsesbarnet ligger i en krybbe, mens den tilbedende Maria knæler til venstre og Josef står bagved med en lygte. 2) Dåben (fig. 38b). Jesus, som er iført kort lændeklæde og står i Jordanflodens vand til midt på lårene, har sammenlagte hænder. Han flankeres af den knælende Johannes Døber, der med sin højre hånd øser vand over hans hoved, og af en engel, som holder hans kappe. Ovenover svæver den store Helligåndsdue, mens Gud Fader ser til fra et

skysegment foroven. Fremstillingen er beslægtet med Jesu dåb, gengivet i P. Lauritzøns katekismus, trykt 1594 i København,¹²⁰ men flere enkeltheder må dog stamme fra andre forlæg. 3) Korsfæstelsen. På et nærmest T-formet kors mellem sol og måne hænger Jesus flankeret af de to røvere, der er hængt op ved albuerne på tyndere kors. Nederst omfavner Maria Magdalene korsets fod. 4) Opstandelsen, ligeledes efter et stik i Habermanns bønnebog fra 1586,¹²¹ gengiver Jesus med flagrende kappe og sejrsgane, næsten svævende over den lille sarkofag. To romerske soldater, halvt sovende, værger for sig, den ene med et skjold. 5) Himmelfarten. Øverst, i et skysegment, ses det nederste af Jesu kappe og hans bare fødder. Herunder fodaftrykene i klippen omgivet af seks skæggede apostle.

Kraftige profiler danner overgang til postament og frise. Frisefremspringene har englehooved foran og på siderne basser. På postamentfremspringene er beslagværk. Mens det høje postament i felterne har rulleværkskartoucher med ovalt skriftfelt, har frisefelterne enkle, aflange felter, hvis indskrift, med reliefversaler, er forsøgt fjernet, men som dog til dels kan læses. Fra nord: 1) Hans Olvis Pro, 2) ...h..., 3) Iap Nielssen Høm, 4) Niels lapsen Høm, 5) (ulæseligt).

Fig. 39. Prædikestol, o. 1625 (s. 3414). Henrik Wichmann fot. 1995. – *Kanzel, um 1625.*

Under postamentfremspringene flankerer englehoveder enkle hængestykker. Den svajede underbaldakin har fornyede profilribber (elmetræ) fra o. 1900.

Prædikestolens himmel (jfr. fig. 15) skyder sig ud fra østvæggen som en femkant. Frisen, med profilindfattede felter, kantes af tandsnit og brydes af rektantede fremspring med bosser. Øverst krones hjørnerne af dråbeformede spir

mellem kartouchetopstykker med roset. Loftet har radiære profilribber udgående fra en stor roset i midten.

Prædikestolens bemaling fra o. 1900 bygger til dels på ældre farver (især fra 1739). Hovedfarverne er rød, blå, grøn og beige, foruden forgyldning på beslagværk, pilastre og kapitæler. Relieffernes baggrund er blå, karnationen hvid, mens de øvrige farver er lyse, blågrøn i flere

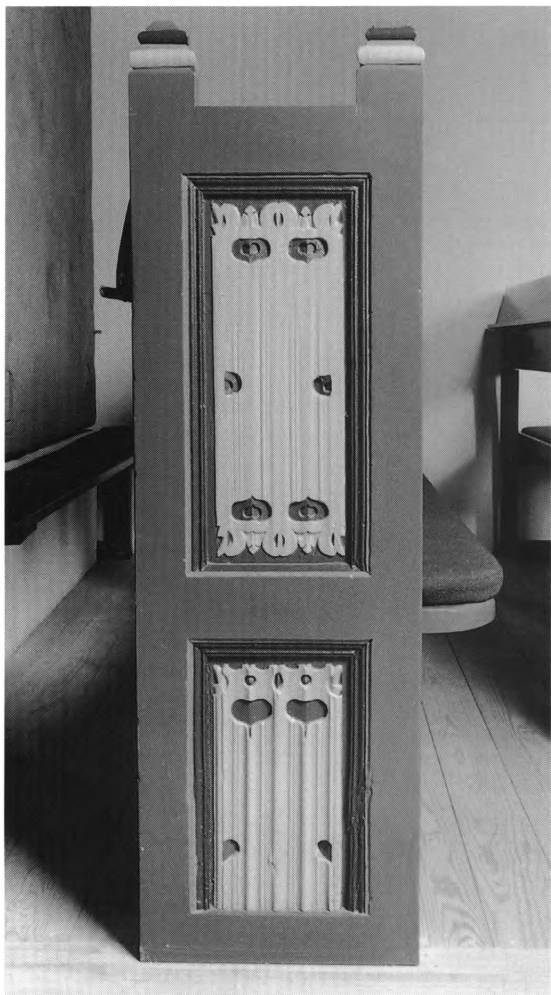

Fig. 40. Stolestadegavl, o. 1575 (s. 3416). Henrik Wichmann fot. 1995. – *Gestühlswange, um 1575*.

nuancer, brunlilla, brun og beige. Indskrifter med gylden fraktur. I postamentfelterne læses fra nord (sidste felt tomt): »Et Barn er født, en Søn er os givet. Denne er min Søn den Elskelige. Sandelig han bar vor Sygdom og tog vor Pine paa sig. Jeg er Opstandelsen og Livet« (Es. 9,6, Matt. 3,17, Matt. 8,17, Joh. 11,25). I himlens frise: »Raab høit spar ikke Opløft Din Røst som en Basun og kundgør mit Folk deris overtrædelser« (Es. 58,1).

Ved en farveundersøgelse 1979 konstateredes ingen rester af oprindelig bemaling. 1739 hentedes maler Christian Peter Bjerrum fra Ribe for at renovere prædikestolen,³ der skulle males (opfriskes?) i overensstemmelse med pulpituret

(s.d.).²⁶ Denne bemaling, som registreredes ved ovennævnte farveundersøgelse, bestod af blå, rød og hvidgråt samt sølv og guld på søjlerne; i postamentfelterne gyldne indskrifter, 1766 nævnt som »skønne bibelske citater«.³ En bemaling af stol og himmel 1843 ved P. Aagaard bestod, ifølge J. Helms 1873, af hvidt med forgyldninger. H. C. Amberg omtaler 1895 stolen som gråmalet.¹⁹

Allerede tidligt var der problemer med underbaldakinen og ophængningen af stolen. 1661 købtes to nye »hængere« af jern til dens fæste.¹² 1721 »hæftedes« dens underste del, hvilket blev gentaget 1780.²⁶ 1895 hang stolen atter skævt.

Prædikestolen er opsat syd for korbuen, med opgang gennem triumfmuren. Trappen er muligvis muremester Peder Christensens »nye stentrappe« fra 1716.²⁶ En tidligere ↑trappe udførtes 1691, samtidig med degnestolens flytning (jfr. s. 3418).²⁶

†*Timeglas*. Et timeglas nævnes i inventariet 1718,²⁶ sandsynligvis det glas med fire »quarter«, som blæste ned få år senere. Dette erstattedes 1722 af et nyt til kun 6 sk.²² Året efter købtes endnu et timeglas fra Flensborg, med fire glas placeret i en vendbar ramme.²² Sandet heri ville imidlertid ikke løbe, og glasset sendtes derfor 1724 til reparation i Flensborg.²⁶ 1738 omtales timeglasset som ubrugeligt og et andet, rødt »anstrøget« og forgyldt, blev anskaffet.²⁶ Omtalt senest 1787.¹⁹

Bogstolen er fra restaureringen 1983. 1746 gjordes en ↑*bogstol* til prædikestolen.¹⁹

Stolestaderne (fig. 40) er i deres kerne fra o. 1575, men ændret 1746, da snedker Hans Andersen i Seem erstattede en tredjedel af gavlene, og ved restaureringen 1900, da stolene blev nyopstillet og fik nye ryglæn og sæder. Gavlene er alle beskåret forneden. De ældste, som fortrinsvis står østligst i skibet, er bredere end de yngre. De ældste gavle har, som det var almindeligt på Ribeegnen, to fyldinger med foldeværk i rammeværk og profilerede spir, de sidstnævnte renoveret 1900. Fyldingerne, der på bagsiden er skråfasede, er af fyr, rammeværket af eg. Variationer i fordelingen af foldeværkets hjerteformede gennembrydninger deler gavlene i to ty-

per: én (syv gavle), hvor gennembrydningerne i øverste fyldning tilsyneladende er i tre lag og i den nederste i to lag,¹²² og én (17 gavle) kendetegnet ved kun at have gennembrydninger i øvre fyldning. Foldeværket på de fleste gavle er nu på det nærmeste høvlet glat. Hans Andersens gavle fra 1746, i alt 11, hvoraf fire nu er på loftet, er helt af fyrretræ med glatte, falske fyldinger.

Stolenes bemaling, fra 1980-82, er overvejende blå med foldeværket i gråhvidt og profillisterne i en mørkere blå samt rødt.

1979 blev stolenes tidligere farvelag undersøgt. Ældst var en delvis bemaling fra 1500'erne med brunbejdsset foldeværk på sort bund, mens rammeværket stod i træets farve. 1691 fik stolene malede numre.²⁶ Efter renoveringen fik stolene 1747 ens bemaling, sandsynligvis udført af maler Lars (Las) Jensen, Skærbæk:¹¹⁷ rammeværket berlinerblåt og foldeværket hvidt. På de nye stole blev foldeværket imiteret, ligeledes i hvidt. En brun egetræsådring blev udført af maler Anders Hansen 1862.¹⁹ I forbindelse med restaureringen 1900 fik stolene igen nye farver: rammeværket olivengrønt, foldeværket okkergult på blå bund og kantprofilerne cinnober. En vissegrøn farve på rammeværket og gråt i fyldingerne var udført o. 1935.¹⁷

Talrige tilføjelser og ændringer er foretaget gennem tiden. 1651 blev der lavet to nye stole,¹⁹ og 1691²⁶ forbedredes kvindesidens stole. Stolene i begge rækker udbedredes atter 1729 med sæder og fodskamler af Hans Andersen.²⁶ Hans arbejde 1746 omfattede nye »forstykker« (gavle) i alle kvindestole, mens mandsstolene blev forbedret med de bedste gavle fra de gamle kvindestole, og de resterende gavle benyttedes til »stolper« i tårnrummets stole.²⁶ 1747 forsynede Hans Andersen stolene med døre, hvoraf tre er bevaret på skibets loft.¹²³

En stolestadsfortegnelse fra 1746 oplyser, at der var 28 mandsstole, gennemgående med fire pladser i hver, mens der i kvindesiden kun var 13 stole, hver med plads til seks.¹²⁴ På pulpiturene var der mere end 60 pladser. O. 1765 afstedkom en indskrænkning af afstanden mellem stolene for at give plads til to nye stader mange klager og megen splid i sognet.³ 1766 var der 30

mands- og 14 kvindestole i kirken, på pulpituret seks stole til mændene og 11 til kvinderne;³ 1862 noteredes samme antal pladser nede i kirken.¹⁹ Planen 1894 (jfr. fig. 6b) viser omtrent samme fordeling. Alle stole i tårnrummet var forbedret mænd.

1701 skænkede Rasmus Pedersen Møller og Anna Madsdatter et *†*dåbsfad for et stolestade under korset (jfr. s. 3411),³ nok den østligste stol i skibet.

*†*Hatteknager, nævnt 1747, da Peder smed i Seem betaltes for »søm til de lister, som mændene hang deres hatte på«.²⁶

Bænke på vestpulpituret, sandsynligvis fra 1733, med udskårne, svungne gavle, 99 cm høje, i 1859 flyttet hertil fra (*†*)nordpulpituret (s.d.). Bænkene er nu blåmalede, mens en bæk på loftet har en lysere blå farve, muligvis bemalingen fra 1739.³

*†*Stoleværker. 1858 fremstillede snedkermester P. Chr. Aanst 18 stole med ryg, sæde og sirater, nok som erstatning for tårnrummets ældre *†*stoleværk, nedtaget samme år.¹⁹ Samtidig blev et *†*vægpanel i tårnrummet fjernet. En såkaldt *†*rafekerstol bagerst i tårnrummet fjernedes ved restaureringen 1900.²⁰

*†*Lukkede stole. 1-3) Tre lukkede stole nævnes på (*†*)nordpulpituret 1733,²⁶ muligvis dem, der var bekostet af kirkeværge Niels Andreasen Saabye, og hvis døre ændredes 1747.⁶² 4) En lukket stol under opgangen til vestpulpituret omtales første gang 1735.²⁶ I flere år benyttedes tre pladser heri af Christian Møller i Skallebæk mølle, hans hustru og en tjenestepige.²⁶ Senest omtalt 1858.¹⁹

Lænestol til præsten, anskaffet 1891,⁶⁴ af bejdsset fyrretræ, med polstret sæde med korsstingsbroderi. Nu syd for alteret.

*†*Præste- og skriftestol (jfr. *†*skriftestavler s. 3410) nævnt 1691 og 1716,²⁶ da stolen blev flyttet. Den fik nyt gulv 1721,¹¹⁷ blev malet af Hans Willumsen og fik grønne gardiner foran gitteret;²⁶ malet igen 1747 af Lars (Las) Jensen.¹¹⁷ 1772 beklagede man, at stolen var så trang, at kun to personer kunne skrive heri samtidig. Skriftemålet kunne af denne grund, især om vinteren, tage hele dagen. Man ønskede derfor at udvide sto-

Fig. 41. Degnestol, sammensat af dele fra forskellige perioder, heriblandt stavværk fra (†)højaltertavle, o. 1500 (s. 3418). Henrik Wichmann fot. 1995. – *Küsterstuhl, zusammengesetzt aus Teilen verschiedener Epochen, darunter Maßwerkstücke aus einem (†)Hochaltar, um 1500.*

len, hvilket sandsynligvis skete, idet den året efter blev malet af J. L.¹²⁵

Degnestol (fig. 41), 1716?,²⁶ sammenbygget af dele fra forskellig tid, af fyr, bortset fra rygpanelets øvre udsmykning, der har gotisk stavværk af eg. Den karnapformede pult har glatte fyldinger i rammeværk med kantprofiler fra 1700'rne. Rygpanelet med bæk er dannet af to fag, hver med to rektangulære fyldinger med profiler svarende til pultens.¹²⁶ Som frise er anbragt et brædt med falske fyldinger og tre gotiske stavværkskølbuier (fig. 64), den ene beskåret i siden, 16 cm høje og tilsammen 109 cm lange, utvivlsomt fra (†)højaltertavlens ene sidefløj (s. 3402). Lågen, der på ydersiden har sekundære profiler, er formentlig fra o. 1600, men er i 1700'rne vendt om og afkortet i begge ender, hvilket bl.a. fremgår af navnet »Jens Windfeldt«, indskåret med versaler på indersiden. Ved øvre højre hængsel er med versaler indridset »Broder« eller »Brober«.

Stolen står nu med en bemaling fra 1980-82, blå med gråhvide fyldinger, cinnoberrød indramning og gråhvidt stavværk. Det ældste lag på pultens fyldinger er en mørk blågrøn bemaling kombineret med mørk cinnoberrød på kantprofilerne, udført af Hans Willumsen 1722 eller Lars (Las) Jensen 1747.¹¹⁷ Herover er et hvidt lag, kun med cinnoberrød håndliste og kantprofiler, antagelig påført 1843 af P. Aagaard.¹⁹ Rygpanelets og lågens ældste malelag er gulgråt, senere dækket af blå. Ved restaureringen 1900 fik stolen olivengrønne fyldinger med cinnoberrøde kantprofiler og gråt rammeværk.

1718 stod degnestolen i koret.²⁶ Nu, som i 1894, i dets sydvestre hjørne, foran opgangen til prædikestolen (jfr. fig. 14-15).

†*Kister*. Et »lille skrin at gemme messeklæder i« omtales første gang 1710, og 1718 nævnes en

Fig. 42. Skab, 1721, i koret (s. 3419). Henrik Wichmann fot. 1995. – *Schrank, 1721, im Chor.*

Fig. 43. Pengebøsse, før 1719, forhøjet 1786 af Rudolph Pedersen (s. 3419). Henrik Wichmann fot. 1995. – *Opferstock, vor 1719, von Rudolph Pedersen erhöht, 1786.*

lille grønmalet kiste til alterklæder, kalk og disk; låsen manglede.²⁶ Tre år senere opregnedes i våbenhuset to gamle kister,¹⁹ hvorfra en gammel kistelås og andet »fornrustet« jern blev genannvendt 1726.²⁶

Skab (fig. 42), 1721, 190×100 cm, 35 cm dybt. Skabet har en kraftig gesims foroven, rammeværk med falske fyldinger, dør med hammerfyldinger og glatte sider. Svarende til resten af inventaret er skabet 1980-82 malet blå, fyldingerne er grålige med en bleg rød rosenbuket i beige vase og røde og beige bladranker, listerne mørkere blå og røde. Skabets ældste bemaling, gråt rammeværk og cinnoberrøde lister, er sandsynligvis udført af Hans Willumsen 1722.²⁶ Herover er en hvidgrå farve, muligvis påført af Lars (Las) Jensen 1747.¹¹⁷ En bemaling fra o. 1900 var olivengrøn på fyldinger (farven bibe-

holdt inde i skabet) med cinnoberrøde lister og gråt rammeværk. 1721 indkøbtes materiale til et »nyt skab til messeklæderne«, med drejede knopper og ny lås.²⁶ Det blev ifølge den kalkmalede tindskrift (jfr. s. 3393) udført på kirkens bekostning for kirkeværgen Niels Andreassen Saabye.³ Skabet stod 1747, som nu, ved triumfvæggen i korets nordvestlige hjørne.

Et *†skab* til kalk og disk fik 1691 ny lås.²⁶ 1721 er det beskrevet som et stort, grønt skab med lås for, hvori man opbevarede en del af kirkens inventar.¹⁹

†Pengeblokke. 1) Omtalt første gang 1779, da smeden gjorde hullet i blokken større,¹⁹ sidste gang 1904.¹⁸ 2) 1904 nævntes endnu en pengeblok.¹⁸

Pengebøsse (fig. 43), nævnt tidligst 1718,²⁶ af kobber, 23 cm høj, cylindrisk med snoet bånd foroven, hvælvet låg og hank formet af tyk metaltråd. Lidt under midten ses en reparation

Fig. 44. Dørfloj, jernbeslæet, o. 1675 (s. 3420). Henrik Wichmann fot. 1995. – *Eisenbeschlagener Türflügel, um 1675.*

rundt om hele korpus, antagelig fra 1786, da Rudolph Pedersen, kobbersmed i Ribe, gjorde bøssen større. 1721 låstes den med tre nøgler og benyttedes til tavlepengene.¹⁹ Nu vestligst i skibet på lille konsol. †*Bryllupsbøsse*, fra 1783, af kobber, udført af ovennævnte Rudolph Pedersen til indsamling af penge til de fattige ved bryllupper.¹⁹ Sandsynligvis den, der blev stjålet 1828.⁴⁶

†*Pengetavler*. 1661 lod kirkeværge Terchel Andersen gøre en tavle til Helsingør hospitals og skoles almisse (jfr. tavler i Ribe domkirke, Ribe S. Katrine og Anst, s. 463, 764 og 2501),¹² muligvis den, der 1718 omtales som en gammel

tavle af træ til kollekten.²⁶ 1766 opregnes to tavler af træ.¹⁹ 1722 blev der lavet et †*offerkar* til degnestolen, muligvis det bækken, til hvilket der 1739 blev gjort en »slagstol« (klapbord) ved kirkedøren.²⁶

Af en *klingsung*, anskaffet 1778,¹⁹ er bevaret jernringen med dølle samt dobbelt skindpose. Nu på skibets loft.

Dørfloje. 1) (Fig. 44), fra 1600'rne,¹² formentlig skibets syddør, af egetræ, 213×117 cm. Den fladbuede dør, der er beskåret i højden og hvis fals er borthugget, består af tre store planker, beslået med otte vandrette jern, heraf to gangjern. Et stort, sandsynligvis sekundært jernhåndtag er placeret lodret hen over fjerde og femte jern ved siden af et nøglehulsbeslag. Herunder hænger endnu den oprindelige dørning. Et ældre hul, udluset med en trækloids, må have rummet den første †*las*, indsat 1709. Før den tid kunne døren åbnes uden nøgle.²⁶ Berent smed i Ribe fremstillede 1729 en anden lås hertil.²⁶ Under et brunt farvelag har døren rester af lyseblåt. Den var 1895 placeret mellem skib og våbenhus, nu på skibets loft.

2-3) (Jfr. fig. 45), o. 1900, hhv. mellem skib og tårnrum og i døren til vestpulpituret, med fyldinger svarende til korskabets (jfr. s. 3419), nu malet i blå nuancer fra 1980-82.

†*Dørfloje*. 1661 isattes nyt †låsetøj i kirkedøren, formentlig våbenhusdøren, eftersom den forrige »efter krig og fjendtligt indfald« var ganske borte.¹² 1721 udførtes ny dør med dobbelt lås til våbenhuset,¹²⁷ malet 1729 af snedker Hans Andersen.²⁶ Tårndøren fornyedes 1667,²¹ og heri indsattes nye låse både 1720¹⁰⁵ og 1747, sidstnævnte smedet af Enevold smed i Ribe.²⁶

Vestpulpitur, opsat 1859,¹⁹ da det blev øget i bredden med et fag i forhold til et ældre †vestpulpitur fra 1710 (s.d.).²⁶ I pulpituret indgår genanvendte dele fra det 1859 fjernede (†)nordpulpitur fra 1733 (s.d.).²⁶ 1908 indrettet til orgelpulpitur. Det er placeret foran tårnbuen i hele rummets bredde, bæres af fire bjælker, indmuret i nord- og sydvæggen, og støttes af to søjler fra 1900. Samme år opsattes en trappe, der gav adgang fra tårnrummet. Den afløste en ældre trappe vestligst i skibet, langs nordre væg.

Fig. 45. †Orgel, 1908, på vestpulpitur fra 1710 med brystning og orgelfacade fra (†)nordpulpitur opsat 1733 (s. 3422). Annelise Olesen fot. 1975. – †Orgel, 1908, auf Westempore von 1710 mit Brüstung und Orgelprospekt aus (†)Nordempore, errichtet 1733.

Brystning og nuværende orgelforside (fig. 47), af fyr, stammer fra (†)nordpulpituret fra 1733. Brystningen har næsten kvadratiske fyldinger, flankeret af udstemmede, smallere felter med karvskårne bladspidser, i friserne varianter heraf, adskilt af pyramidebosser. Foran to af de vertikale felter står snoede søjler. På begge sider af den midterste, mangesidede spejlfyldning er parvist placerede ottesidede spejlfyldninger, hvorimellem hammerfyldinger, de førstnævnte vekselvis med malede rankeornamenter eller trekantbosser i hjørnerne. Øverst har brystningen en kraftig gesims, forneden en fodliste. Under den sidstnævnte et hængestykke med udsåren bladranke med en centralt placeret, liggende oval medaljon med skåret årstal 1733. Nært beslægtede paneler findes i Jernved (s. 3242) og Toftlund, Haderslev amt.¹²⁸

Midt på pulpiturebrystningen er opsat frontpartiet fra (†)nordpulpituret. Båret af to korte, snoede søjler med blokkapitel og -base ses, flankeret af løver, Christian VI.s kronede, laurbærkransede spejlmonogram med elefantordenen,¹²⁹ muligvis i den udformning, det fik ved Lars malers (Lars (Las) Jensen, Skærbæk?) ændringer 1744, da »noget ved kongens våben og krone forandrede«. ²⁶

Fig. 46. (†)Nordpulpitur, 1733, detalje fra brystning (s. 3421). Henrik Wichmann fot. 1995. – (†)Nordempore, Detail von Brüstung, 1733.

Fig. 47. Vestpulpitur, 1710, med brystning og orgelforside fra (†)nordpulpitur, opsat 1733 (s. 3422). Henrik Wichmann fot. 1995. – Westempore, 1710, mit Brüstung und Orgelprospekt aus (†)Nordempore, errichtet 1733.

Ved en restaurering 1979 konstaterede man, at brystningens staffering var den oprindelige fra 1739, kun med mindre ændringer, udført 1859 af maler Anders Hansen.¹⁹ Fyldingerne, med mørk grå bund under berlinerblå lasur, har bibelcitater med gylden fraktur.¹³⁰ Citaterne, i redigeret form, er muligvis hentet fra kirkens †Christian IV-bibel (jfr. s. 3409).¹³¹ Indfatningerne er røde, bosserne rød- eller blåaserede, og de udstemmede felter lyst blågrå med hvidt og okkergult. Gesims og fodstykke har brune marmoreringer. Topstykket, der rensedes og forgyldtes 1982, har ligeledes farver fra 1739, suppleret 1744 med bemaling af ændringer, som udførtes samme år.²⁶ Løverne er gulbrune, monogrammet forgyldt.

(†)Nordpulpitur, 1733,¹³² opsat på foranledning af kirkeværgen på kirkens bekostning¹³³ af snedker Hans Andersen og stafferet 1739 af Christian Peter Bjerrum, Ribe.²⁶ Foruden de i det nuværende vestpulpitur genanvendte dele (Christian VI.s spejlmonogram og panelerne) er bevaret to paneler, ligeledes med bibelcitater: Ef. 5,10 og 5 Mos. 28,6 (fig. 46). De er ophængt i skibets to

Fig. 48. Klokkestol (s. 3423). Henrik Wichmann fot. 1995. – *Glockenstuhl*.

blændede døre. På loftet opbevares yderligere to paneler, begge i slet tilstand, med bibelcitater fra: Sl. 146,2 og Rom. 14,12.

Tilladelsen til at opsætte et nordpulpitur til kvindestole blev givet 1733.¹³⁴ Samme år indkøbtes materialer hos rådmænd Jacob Bjørnsen og Frederik Andersen i Åbenrå og Therman Mortensen i Ribe. Murermester Thomas Thomsen, Skærbæk, indlagde bjælkerne under pulpituret, der opsattes af »snedker Hans« (Andersen?); smedearbejdet udførtes af Peder smed, Seem.²⁶ Opgangen til pulpituret var fælles med den til $\dagger$ vestpulpituret (s.d.). Pulpituret ønskedes nedtaget 1855, da det stod næsten ubenyttet hen,¹³⁵ men det fjernedes dog først 1859.¹⁹

$\dagger$ Vestpulpitur, 1710, bygget for »unge folk« og anbragt tværs over kirken vest for indgangen. 1729 købtes jern til støtte for pulpituret, antagelig de søjler, som var fjernet inden udvidelsen 1859.²⁶ En trappe nederst i tårnet, der gav adgang til pulpituret, renoveredes af snedker Hans Andersen 1729 og solgtes 1733,²⁶ da en ny trappe opsattes »midt i kirken«, formentlig ved tårnbuen,¹³⁵ fælles for begge pulpiturer (jfr. ovf.).¹⁹ 1855 ønskedes trappen flyttet ud i tårnet, »da ungdommen, ved dens op- og nedgang fra pulpituret, forstyrrede andagten«.¹³⁵

Orgel (fig. 47), 1983, med syv stemmer, ét manual og pedal, bygget af P. Bruhn & Søn, Årsløv. Disposition: Manual: Rørføjte 8', Principal 4', Dækføjte 4', Quint 2 2/3', Gemshorn 2', Mixtur II. Pedal: Subbas 16'. Tegnet af S. A. Aakjær i samarbejde med orgelbyggeriet. Enkel, rektangulær facade med tre pibefelter, delvist dækket af frontpartiet fra $\dagger$ nordpulpituret. På vestpulpituret, med sydvendt spillebord.

$\dagger$ Orgel (fig. 45), 1908, med fire stemmer, bygget af A. C. Zachariasen, Århus.¹³⁶ Disposition: Bordone 16', Principale 8', Bordone 8', Fugara 4'; oktavkoppel. Pneumatisk aktion, keglevindlade. Klingende og stumme prospektpiber af sølvbronzeret zink, opstillet i buet formation bag frontpartiet fra $\dagger$ nordpulpituret. Skænket af gårdejer Jens Vind, Seem.¹³⁷ På vestpulpituret, med spillebord i orgelhusets sydside.

Fire *salmenummertavler*, anskaffet 1897,¹³⁸ er sandsynligvis fremstillet af H. C. Puggaard, Ribe. Tre af dem, til hængetal, måler 75×65 cm, den fjerde, til brug ved dåb, skriftemål og nadver, med skydetal og indrammet af profilliste, måler 102×43 cm. Tavlerne er sortmalede med hvid skrift, mens listerne er blå og røde. En sortmalet tavle med smal profilramme, til hængetal, 64×60 cm stor, er sandsynligvis den, der købtes 1873 og ophængtes på triumfvæggens nordside;¹³⁹ nu på loftet.

$\dagger$ Salmenummertavler. 1824 omtales fem tavler til salmenumre; tre maledes 1862 sorte af Anders Hansen.¹⁹

Præsterækketavle, fra o. 1900, 122×124 cm. Tavlen, hvis form er inspireret af korskabets (jfr. s. 3418), har sortmalet skriftfelt omgivet af forkrøppede lister i rødt, blåt og gråt. Præsterenes navne er malet med gul antikva. Ophængt på korets vestvæg over skabet.

To *lysekroner*, af messing, anskaffet efter 1936.¹⁴⁰

To lakerede $\dagger$ bliklamper, købt 1835, er senest omtalt 1843.¹⁹ 1892 erhvervedes 25 $\dagger$ lampetter og 100 $\dagger$ lyseholdere.¹⁶

Ligbåre (fig. 65), 1701, af fyr, 378 cm lang og 55 cm høj. Benene er balusterformede, og bærestængerne afsluttes med profilerede knopper. 1701 indkøbtes træ til ny ligbåre, der 1733 blev

repareret af snedker Hans Andersen og udsmykket med malede billeder og indskrift af Hans Poulsen, Ribe.²⁶ Nu på loftet. En *†ligbåre*, der 1701 omtales som ubrugelig og i stykker,²⁶ nævnes senest 1711.¹⁰⁵

Klokker (Fig. 48). 1) O. 1225, tv. 64 cm, med lister om halsen og ved overgangen mellem legemet og den kraftige slagring (Uldall, s. 12). Ophængt i ny slyngébom. Nævnt i tårnet 1667²¹ og 1766.³ Klokken blev 1845 loddet af urmager Engel.¹⁹ 2) 1870, omstøbt af klokkestøber Jacob Hansen Meilstrup, Randers (jfr. *†klokke*), tv. 68 cm, vægt 360 pd. Indskrift på slagring, med reliefversaler: »J Meilstrup Randers 1870«. Ophængt i slyngébom 1978, samtidig med installation af automatisk ringning.

†Klokke, vægt 331 pd., blev 1870 nedtaget og sendt til omstøbning i Randers.⁵⁰ Klokken, der var uden indskrift, nævnes 1667, 1766 og 1845.¹⁴¹

Klokkestolen, af egetræ, er muligvis den, der opsattes 1667.²¹ Den står nu frit i tårnets øvre stokværk. 1723 forstærkedes den med to bomme.²⁶

GRAVMINDER

Epitafier og mindetavler. 1) Mindetavle (fig. 49), o. 1698, over »S(alig) Nigla Christian Pilavh« (Nicolai Christian Pilov), †1698 (jfr. gravflise). Lille oval egetræsplade med ramme med forhøjet bølgeornamentik, 58×45 cm. I midten er indfældet et stykke sandsten, 23×14 cm, formet som et miniature barokepitafium med rundbuet arkadefelt, top- og hængestykke.

Bemalingen, fra o. 1900, er en delvis opmaling af de oprindelige farver. Sandstenen er grå med partiel forgyldning; indskriften med gyldne versaler. Rammen, i grønt med rødt, omgiver den diskret rød- og brunmarmorerede bund, hvorpå det gyldne årstal 1698 er malet. 1873 var tavlen placeret højt på triumfvæggen, nord for korbuen. Den hænger nu øst for norddøren, lige over den indmurede gravflise (jfr. s. 3428).

2) (Fig. 51), efter 1707, over Hendrich Jørgensen Rønno, delefoged på Schackenborg og kir-

Fig. 49. Mindetavle nr. 1, o. 1698, over Nicolai Christian Pilov (s. 3423). Henrik Wichmann fot. 1995. - *Gedenktafel Nr. i für Nicolai Christian Pilov, um 1698.*

kens værge, †1698, i hans alders 50. år, og hans hustru Anna Nisdatter. Efter 21 ægteskabsår levede hun som enke til sin død og opsatte tavlen Gud til ære og kirken til pyd.¹⁴² Ægteparret, der skænkede bibel og messehagel til Herrens alter (jfr. s. 3409, 3410), begravdes ved dets fod (jfr. indskrift på hængestykket). Epitafiet må formentlig være udført efter 1707, da messehagelen blev givet til kirken dette år.

Epitafiet, af eg med detaljer i blødt træ, er tredelt og måler 170×163 cm. I midtfeltet sidder et *maleri*, flankeret af snoede søjler, der bærer gesimsen med fremspring og frisefelt samt det udskårne topstykke. Under postamentet, ligeledes med fremspring, er et udskåret hængestykke. På fremspringenes forside er diamantbosser, mens topstykket og gesimsen prydes af drejede, urneforede spir; under postamentets fodliste ses hængeskugler. På begge sider af maleriet er panelfelter med ottekantede fyldinger og trekantbosser i hjørnerne; foroven og forneden frisefelter. Sidepanelerne omgives af ud-savet rankeværk.

I midtfeltets maleri ses et kors, flankeret af to verdslige personer i samtidsdragter, vel de to af-

Fig. 50. Storfeltmaleri med Hendrich Jørgensen Rønno og Anna Nisdatter flankerende det tomme kors, efter 1707, detalje fra epitafium nr. 2 (jfr. fig. 51). Henrik Wichmann fot. 1995. – *Hauptfeld mit den Bildnissen von Hendrich Jørgensen Rønno und seiner Ehefrau auf beiden Seiten des leeren Kreuzes. Detail von Epitaph Nr. 2 (vgl. Abb. 51). Nach 1707.*

døde. Det tomme, brune kors, hvor kun skriftbåndet med »I.N.R.I.« er ladet tilbage, har i endefelterne siddende evangelister med deres symboler. Af de to personer har manden (ved korsets heraldisk venstre side) skulderlangt hår og bog i venstre hånd. Han er ikklædt knækort, gul dragt, kort, rød kappe og røde støvler til lige under knæet. Den dydige matrone med sammenlagte hænder bærer hvidt hovedlin, lang blå kjole med kort hvidt forklæde og lang rød kappe. I baggrunden ses kuppelprydede bygninger og en blå himmel fyldt med grå og hvide skyer. Nederst i billedfeltet en indskrift med gule versaler på sort bund: »S: Hendrich Jørgensen Rønno (1)698«.

Epitafiets oprindelige staffering er altovervejende bevaret, bortset fra en tynd overmaling af enkelte farver og nyforgyldning af detaljerne, udført o. 1900.¹⁴³ Tavlens farveholdning er rødbrun med sorte indskriftsfelter med gule ind-

skrifter. Søjlerne er hvide, mens spir, hængeskugler, bosser og gesims er marmorerede, hhv. i brunt, gråt og rødt; topspiret og enkelte andre detaljer er forgyldt. I sidefelterne og hængestykket gengives giverindskriften med fraktur, navne med versaler. På topstykket læses: »Gud alleene ære Havde din Lov ikke været« (Sl. 119,92); i de øvre frisefelter: »Jeg agtede ikke at vide noget iblant eder uden Jesum Christum Korsfæstelse«, i de nedre: »Herre lad nu dien Tienende fare i fred«.

1766 hang epitafiet på korets nordvæg, hvor det endnu var 1895. Efter en restaurering 1983 ophængtes det på skibets nordvæg mellem de østligste vinduer.

3) (Fig. 54), 1744 eller 1745, uden angivelse af navn eller gravskrift, men ifølge regnskaberne og en kalkmalet tindskrift (s. 3393) opsat af birkedommer Niels Andreasen Saabye på kirkens bekostning. Det er udført af snedker Hans Andersen og malet af Lars (Las) Jensen fra Skærbæk (jfr. skibets loft s. 3391).¹⁴⁴ Epitafiet, af fyr, 248×161 cm, består af et højrektangulært storstykke og et kvadratisk topstykke, kronet af gavl med udsavede akantusranker, der indrammer en cirkulær medaljon. Storstykkets vinger og hængestykket har ligeledes rankeværk og medaljoner, som på vingerne er ovale og på hængestykket lyreformet.

Storstykkets postament består af en smal fodliste og frisefelt mellem fremspring og kronliste, der bærer de glatte søjler, som flankerer et maleri. Søjlerne har attisk base og kapitæl samt skaftring. Storstykket afsluttes foroven med et frisefelt og kraftig, fremspringende kronliste, hvorpå der står to udskårne engle. Topstykkets riffelmaleri er indrammet af profillister; øverst en lige kronliste. Nederst, under fodlistens fremspring, er hængeskugler; gavlen prydes af et kors.

Epitafiets oprindelige staffering, der endnu er velbevaret, består hovedsagelig af en grønlig marmorering, på søjlerne lys grålig. Akantusrankerne er røde, blå og grønne med farvernes lysere nuancer som højlys. Englene har hvide dragter, røde kapper og bånd, der er bundet på skrå over brystet.

Fig. 51. Epitafium nr. 2, efter 1707, over Hendrich Jørgensen Rønnov og hustru Anna Nisdatter (s. 3423). Henrik Wichmann fot. 1995. – *Epitaph Nr. 2 für Hendrich Jørgensen Rønnov und Ehefrau Anna Nisdatter, nach 1707.*

Malerier. Storfeltets maleri gengiver Dommedag (fig. 66), muligvis malet efter et stik i Christian IV.s bibel fra 1647. Øverst ses den dømmende Kristus med hvid kjortel og rød kappe, omgivet af basunblæsende engle og tilbedende salige i skyerne. Lige nedenunder, mellem de døde, der opstår af deres grave, er gengivet en stor rød- og hvidklædt, basunblæsende engel. I baggrundens venstre side står de frelst, iført hvide kjortler, i lange rækker anført af en engel, mens brune djævl indfanger de fortabte og fører dem til et mørkt, ildsprudende helvedesgab i maleriets anden side. I de to frisefelter i storstykket ses bibelcitater med gylden fraktur på sort bund. I postamentet læses: »Og de skulle gaa frem, som have gjort got,...« (Joh. 5,29) og

over maleriet: »Der som vi tro, at Jesus er død og opstanden, « (1. Tess. 4,14).

I medaljonerne er malet siddende evangelister i halvfigur med deres symboler, i gavlen Mattæus, på vingerne Markus (fig. 53) og Lukas og i hængestykket Johannes.

Topstykkets *riffelmaleri* viser, set fra øst, Kristus på korset (fig. 52a), og fra vest, Opstandelsen (fig. 52b). I det første motiv ses Kristus hængende på korset mod en baggrund af mørke skyer, mens han i Opstandelsen svæver i en stråleglans med sejrspanen i hånden over tre soldater, der kryber sammen i forfærdelse. Forlægget til sidste scene er beslægtet med det, der benyttes af Hans Poulsen på kirkens altertavle (sml. fig. 20).¹⁴⁵

Fig. 52a-b. Detalje fra epitafium nr. 3 (jfr. fig. 54), 1744 eller 1745, topfeltets riffelmaleri (s. 3425). a. Set fra øst, Kristus på korset. b. Set fra vest, Opstandelsen. Henrik Wichmann fot. 1995. – *Riffelbild im Aufsatz, Detail von Epitaph Nr. 3* (vgl. Abb. 54). a. Ostansicht, der Gekreuzigte. b. Westansicht, die Auferstehung. 1744 oder 1745.

Fig. 53. Detalje fra epitafium nr. 3 (jfr. fig. 54), 1744 eller 1745, maleri i venstre vinges medaljon, evangelisten Markus (s. 3425). Henrik Wichmann fot. 1995. – *Evangelistengemälde, Markus, im Medaillon des linken Flügels. Detail von Epitaph Nr. 3* (vgl. Abb. 54). 1744 oder 1745.

Epitafiet hang tilsyneladende allerede 1745, som nu, på skibets sydvæg.

4) Opsat o. 1864 over soldat Hans Nissen Hansen, *16. aug. 1836, †13. marts 1864 ved Dybbøl. Opsat af sognets beboere. Sten af grå marmor med rosa skær, 48×72 cm, med gylden indskrift med skriveskrift. Hang 1873 nord for korbuen,¹⁴⁶ under epitafium nr. 2. 1983 indmuret midt på skibets nordvæg, under samme epitafium.

†*Ligkister*. 1718 betales skat af fire egekistebegravelser »ved kirken«, bl.a. af Karen Madsdatters kiste, bekostet af hendes søn, kirkeværgen Niels Andreasen Saabye.¹⁴⁷

Gravsten. 1) (Fig. 55), 1600'ernes begyndelse, genanvendt 1762 og 1774, hvorved dele af den oprindelige, omløbende indskrift er borthugget. Først lagt over »[Chresten] Niels[e]n Stafnager«, †10. jan. 1605 i hans alders 77. år. Han »levede med sin kiere hystv Daarette Chrestens i et(?) 38(?) aar«. Hendes dødsdato og -år er ikke udfyldt. Genanvendt over en slægtning, Iver Jensen Stavnager, †9. jan. 1762 i hans alders

Fig. 54. Epitafium nr. 3, 1744 eller 1745, uden navneangivelse, opsat af birke-dommer Saabye (s. 3424). Henrik Wichmann fot. 1995. — *Epitaph Nr. 3 ohne Namensangabe, errichtet von Amtsrichter Saabye, 1744 oder 1745.*

70. år, og hans hustru Anna Beyer Ivers, †17. april 1774, 88 år gammel.¹⁴⁸

Brun kalksten, 203×128 cm, med oprindelig indskrift med reliefversaler langs stenens kanter. Efter tekstbåndets sidste bogstav er i lavt relief hugget en hånd, der peger mod indskriftens videre forløb. I hvert hjørne en medaljon, de to

øverste med englehoveder i relief, de nederste med hhv. timeglas og kranium. Under den øvre indskrift er en skjoldformet kartouche med sekundære initialer JJB. Den sekundære indskrift, også med versaler, er hugget lige herunder, mens resten af stenen er glat. Den står nu op ad skibets vestvæg, nord for tårnbuen.

Fig. 55. Gravsten nr. 1, 1600'ernes begyndelse, over Kristen Nielsen Stavnager og hustru Dorte, genanvendt o. 1774, over Iver Jensen Stavnager og hustru, Anna Beyer (s. 3426). Henrik Wichmann fot. 1995. – *Grabstein Nr. 1, 1774.*

2) 1600'erne, af grå sandsten, 178×119 cm, nu

meget forvitret. En seks cm bred indramning kan anes, mens indskriften er forsvundet. Inden for rammen skimtes, i de øvre hjørner, engle, den højre muligvis med en palmegren i venstre hånd. Nu østligst i tårnummets gulv.

3) (Fig. 57) o. 1698, med to tilføjelser til indskriften 1748 og 1777. Først lagt over »Iver Lavridtsen af Stafnaager«, kirkevæрге her til kirken i 8 år, †31. marts 1690 i hans alders 65. år og hans hustru, gudfrygtig dannekvinde, salige »Kiersten [Th]omasdaater af Stafnaager«, som levede i kærligt ægteskab med ham i 28 år, af Gud velsignet med en søn og to døtre, †1698 i hendes alders 61. år. Så også deres kære lydige søn, unge karl »Lavridtz Ifversen Stafnager«, †25. marts 1690, i hans alders 22. år. Sekundær gravskrift o. 1748 over ungkarl Søren Beyer Iversen af Stavnager,¹⁴⁹ †11. marts 1748, 21 år gammel (søn af Iver Jensen Stavnager og Anna

Beyer Sørensdatter, jfr. gravsten nr. 1). Sekundær er også gravskriften over Iens [Iversen af Stavnager], *23. feb. 1730, †11. maj 177[7], samt hans hustru, dydige [Botilla I]ensk[one] af Stavnager,¹⁵⁰ *2. feb. Dødsdato og -år ikke udfyldt.

Grå kalksten, 211×148 cm, med stort, ovalt laurbærkranset felt med reliefversaler. De sekundære indskrifter, også med reliefversaler, ses hhv. i et liggende, ovalt felt foruden og i hele stenens bredde foroven. Stenen lå 1748 i koret, hvor den blev hævet i forbindelse med ny gulvbelægning.¹⁹ 1873 lå den ved syddøren; siden 1895 i tårnets nordvæg.

4) 16-1700'erne?, af rødlig sandsten, 195×136 cm, meget forvitret, uden synlig indskrift eller dekoration. Nu vestligst i tårnummets gulv. Det er muligvis den sten, der før 1861 lå på kirkedigets udvendige side, hvorfra den samme år blev flyttet til indgangen ved våbenhuset, hvor den lå 1895.

Gravflise (fig. 56) o. 1698, over Nicolai Christian Pilov †1698 (jfr. mindetavle nr. 1). Grå kalksten, nærmest kvadratisk, 51×50 cm, med meget nedslidt indskrift, med fordybede versaler. O. 1698 lagdes flisen i gulvet ved »pillen«.¹⁵¹ Den omtales 1884 i våbenhuset, hvorfra den 1895 ønskedes optaget og indsat i væggen under mindetavlen. Nu indmuret på skibets nordvæg under denne.

Fig. 56. Gravflise, o. 1698, over Nicolai Christian Pilov (s. 3428). H. Wichmann fot. 1995. – *Grabflise, um 1698.*

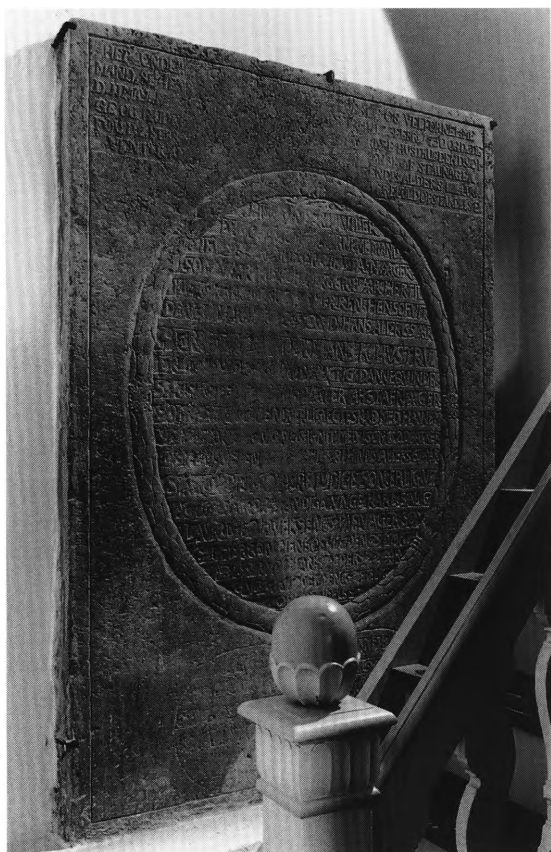

Fig. 57. Gravsten nr. 3, o. 1698, over kirkeværge Iver Lauridsen Stavnager og hustru Kirsten Thomasdatter samt deres søn Laurids Iversen Stavnager. O. 1748 genanvendtes stenen over Søren Beyer Iversen af Stavnager og i 1770'erne over Jens Iversen af Stavnager med hustru Botilla (s. 3428). Henrik Wichmann fot. 1995. – *Grabstein Nr. 2, um 1698. Eine Zweitverwendung fand um 1748, späterhin in den 1770er Jahren statt.*

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Ribe amt i almindelighed henvises til s. 50f., vedr. litteratur til s. 54f. Endvidere er benyttet:

RA. De sønderjyske Fyrstearkiver. Hans den Ældre. Sager vedr. stridigheder mellem Hans den Ældre og kongen om den gejstlige og verdslige jurisdiktion i Haderslev, Tørning og Tønder hrd. (D 40). Tyske cancelli indl. afdeling. Rentekammerets undersøgelseskommision. Haderslev amt 1708-15. Kirkesager (G 2). DKanc B 160, 15. feb. og 30. marts 1616.

– *LA Vib.* Kirkeregnskaber. Regnskabsbog 1648-1786 (C KRB.367). Kirkeregnskaber for landsognene. Seem 1863-1896 (C KRB.368). Ribe bispearkiv. Præsteindberetninger til biskop Bloch 1766-69 (C 4.773).

Ribe bispearkiv. Diverse kirkeregnskaber A 1591-1673 (C 4.1390). Ribe bispearkiv. Kirkeregnskaber for Tørninglen 1625-35, 1640-48, 1652-65, 1673-74, 1677-80 (C 4.1391). Ribe bispearkiv. Arkidiakonats kirkeregnskaber for Tørninglen 1625-1863 (C 4.1393). Ribe bispearkiv. Arkidiakonatet. Kirkeregnskaber 1645-1875 (C 4.1401). Ribe bispearkiv. Kirkeregnskaber 1876-99 (C 4.1421). Ribe bispearkiv. Arkidiakonats dokumenter vedr. Tørninglen. ad reg. 7, caps 57. Ribe bispearkiv. Indkomne breve fra Ribe amts søndre provsti 1813-18 og 1825-28. Ribe bispearkiv. Indkomne breve fra Tørninglens provsti 1829-64. Ribe bispearkiv. Hvidding hrd. 1571-1740. ad reg. nr. 7, caps 16. – *LA Åbenrå.* Ribe bispearkiv. Bispesager. Indkomne breve fra Tørninglen provsti. – *Ved embedet.* Synsprotokol 1917f., Menighedsrådsprotokol 1904-1961.

NM2. Håndskrifter. F. Uldall: Om de danske landsbykirker V, 1888, s. 14f. og VII, 1888, s. 220f. – *Notebøger.* Jacob Helms I, 47f., III, 51, V, 5, IX, 141f. og XVIII, 4f. – *Indberetninger.* Jacob Helms 1873, tilføjes 1887 (bygning, inventar, gravminder), Hans Chr. Amberg 1895 (bygning, kalkmalerier, inventar, gravminder), H. F.J. Estrup 1900 (kalkmalerier, alterbord, relikviegemme) og 1901 (alterbord, relikviegemme, mønter), A.J. W. Møllerup 1901 (relikviegemme; helgennavne), Mogens Larsen 1966 (altertavle), 1971 (alterbordspanel), 1979 (lofter og inventar), Jens Vellev 1971 (relikviegemme), Tue Gad 1973 (relikviegemme; helgennavne), Else Østergård 1973 (relikviegemme; tekstilfragmenter), Georg N. Kristiansen 1974 (alterbordspanel), 1975 (2 × prædikestol), N. O. Buch 1982 (lofter), 1983 (inventar og gravminder), Erik Skov 1983 (loft), Martin Ellehøj og Steen Tullberg 1995 (gravminder), Knud Erik Stavnager 1995 (gravminder).

Tegninger og opmålinger. Tegning af detalje fra sidealterfløj, Besøgeisen, ved A. Clemmensen 1875. Perspektiv og detalje fra sidealterfløj, Kongernes tilbedelse, ved J. Vilhelm Petersen 1875. Opmåling af bygning (plan, snit og opstalter) samt font ved Th. Bindesbøll 1884. Opmåling af lysestage ved Erik Schiøtte 1884. Tegning af detaljer fra stolestaderne og middelalderligt stavværk på degnestol ved E. Rondahl 1895. Tegning af gavle og detaljer på pulpitur ved Hans Chr. Amberg. Tegning af kalkmalet frise ved E. Rondahl 1900. Snit og isometri af helgengrav ved Birgit Als Hansen 1974.

Litteratur. Jacob Helms: Danske Tufstenskirker I-II, 1894.

Historisk indledning ved Michael H. Gelting og Ebbe Nyborg, beskrivelse af bygning og kalkmalerier ved Mogens Vedsø, inventar og gravminder ved Sissel F. Plathe og Ole Olesen (orgler). Tysk oversættelse: Bodil Moltesen Ravn. Redaktionen afsluttet 1997.

¹ Oldemoder, s. 108.

² Testamenter fra Danmarks Middelalder, udg. Kr. Erslev, 1901, s. 164.

³ LA Vib. Ribe bispearkiv. Præsteindberetninger til biskop Bloch 1766-69 (C 4.773).

⁴ ActaPont. VI, 4629, 4648, 4870. Sognavnet er i alle tre breve så forvansket, at identifikationen er usikker. Kirken har måske i senmiddelalderen (efter bispernes erhvervelse af Seemgaard 1438?) været inkorporeret i bispembedet, jfr. brevudtog nedenfor note 5.

⁵ H. V. Gregersen: Reformationen i Sønderjylland, Aabenraa 1986, s. 63f., 136f.

⁶ RA. De sønderjyske Fyrstearkiver. Hans den Ældre. D. 40. Sager vedr. stridigheder mellem Hans den Ældre og kongen om den gejstlige og verdslige jurisdiktion i Haderslev, Tørring og Tønder hrd.; Gregersen (jfr. note 5), 234f. I sagsakterne indgår et kongeligt krav på Seem kirke, der »af Alders Tid havde ligget til Ribebispearnes Fadebur. saaledes som den ogsaa nu ligger til Kgl. Majestæts vor naadige Herres Fadebur til Riberhus, fordi hele Sognet tilhører hans Kgl. Majestæt«. Her overfor hævdede hertugens sagførere, at kirken lå under Løgumklosters patronatsret. Om de komplicerede kirkeligt administrative forhold i sognet, se Søren Mulvad: Seem Sogn. Lidt administrationshistorie fra de blandede distrikter, ÅrbRibe 1986, s. 646f.

⁷ RA. DKanc B 160, 15. feb. og 30. marts 1616. Se også Mulvad (jfr. note 6), s. 650.

⁸ KancBrevb. 27. april 1632.

⁹ J. Kinch: Ribe Bys Beskrivelse, 2. del, fra Reforma-

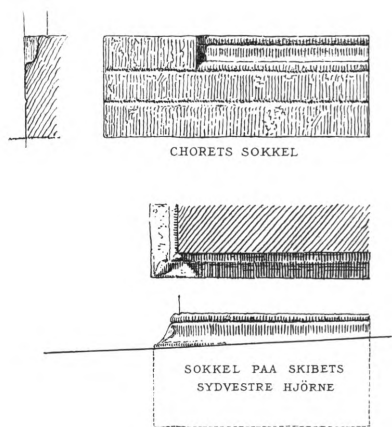

Fig. 58a-b. Opmåling 1:20. Kirkens sokkel. a. Korets nordøstre sokkelkvader, nu i skibets nordside nær østhjørnet (s. 3382). b. Skibets sydvestre sokkelkvader (s. 3382). Målt og tegnet af Th. Bindesbøll 1884-85. – Sockel der Kirche. a. Nordöstlicher Sockelquader des Chors, jetzt in nördlicher Schiffswand nahe der Ostecke. b. Südwestlicher Sockelquader des Schiffes. 1884-85.

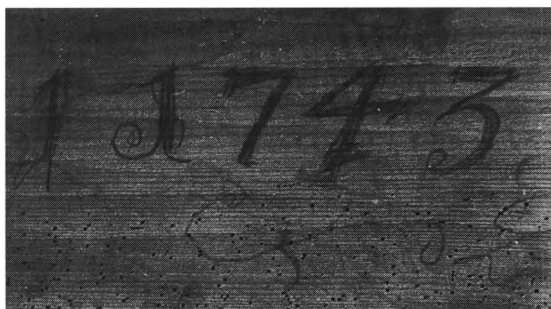

Fig. 59. Blyantsindskrift med datering på oversiden af rammestykke i skibets malede loft (s. 3391). NM fot. 1980. – Bleistiftinschrift mit Datum an der Oberseite eines Rahmens in der gemalten Decke des Schiffes.

tion indtil Enevoldsmagtens Indførelse, Odder 1884, 334f. Se også Mulvad (jfr. note 6), s. 652f.

¹⁰ Kronens Skøder II, 527. Samtidig fik kapellanerne ved S. Katrine kirke tillagt Farup kirke, jfr. s. 3261.

¹¹ Mulvad (jfr. note 6), s. 652.

¹² LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkeregnskaber for Tørringlen 1625-35, 1640-48, 1652-65, 1673-74, 1677-80 (C 4.1391).

¹³ Den Kongelige Mønt- og Medaillesamling. F.P. 823.

¹⁴ DaFolkemSaml. 1906/23 2707 Johansen. Sagnet skal forklare, hvorfor kirken ligger helt ude vestpå ved havet. Stedfæstelsen bygger måske på forveksling med Vester Vedsted.

¹⁵ Danske Sagn III 2028, s. 395.

¹⁶ LA Vib. Ribe bispearkiv. Kirkeregnskaber 1876-99 (C 4.1421).

¹⁷ Ved embedet. Synsprot. 1917f.

¹⁸ Ved embedet. Menighedsrådsprot. 1904-61.

¹⁹ LA Vib. Ribe bispearkiv. Arkidiakonatet. Kirkeregnskaber 1645-1875 (C 4.1401).

²⁰ Jfr. Andreas Nørgaard: Træk af Seem Sogns Hjemstavns historie, u.sted. 1945, s. 65-66.

²¹ LA Vib. Ribe bispearkiv. Diverse kirkeregnskaber A 1591-1673 (C 4.1390).

²² Note 19 og 26.

²³ Sml. Besser, DK. Holbæk, s. 2720.

²⁴ LA Vib. Ribe stiftsprovsti og Ribe-Gørding hrds. provsti. Synsprot. 1862-1911 (C 37.3-6).

²⁵ Note 21 og 26.

²⁶ LA Vib. Kirkeregnskaber. Regnskabsbog 1648-1786 (C KRB.367).

²⁷ Note 26. En forveksling med våbenhuset kan ikke helt udelukkes.

²⁸ LA Vib. Kirkeregnskaber for landsognene. Seem 1863-1896 (C KRB.368) og note 19.

²⁹ Soklen er sandsynligvis anbragt lidt lavere end oprindeligt, jfr. sænkningen af syddørens karmsten.

³⁰ Sml. Helms: Tufstenskirk, I, 127.

³¹ Skråkanten i nordsiden er, som det eneste i byg-

Fig. 60. Apostelfigurer fra (†)højaltertavle, o. 1490, bogstavmarkering i figurenes udhulede bagside, a(?), b, f, k, l, m (s. 3400). Henrik Wichmann fot. 1995. – *Apostelfiguren eines (†)Hochaltars mit Buchstabenmarkierungen auf der Rückseite der ausgehöhlten Figuren, a(?), b, f, k, l, m. Um 1490.*

ningens ydre, endnu udført af tuf, der dog i en vis udstrækning synes suppleret og nyhugget 1900-01.

³² Østvangen næsten vinkelret på murflugten, mens vestvangen er klart smiget.

³³ Af Th. Bindesbølls måleblade synes at fremgå, at korvinduet stik var af tuf; det er uvist, om det heraf kan udledes, at murværket i øvrigt i tilknytning til vinduerne var af tegl, men dette var formentlig i hovedsagen tilfældet. F. Uldall nævner, at kun vinduets øverste stiksten var af tuf.

³⁴ Nichen var endnu åben 1754, jfr. note 3, mens H. C. Amberg 1895 nævner, at nichen da var tilmuret med en halvstensmur, men at den burde genfremdrages ved en kommende restaurering.

³⁵ Den ringe tykkelse taget i betragtning er det muligt, at der kun har været opført en lukkemur mod apsiden hvælvlomme til samme højde som korets murkrone, mens den resterende del af gavlen helt fra opførelsen kan have været af træ. Vedr. gavle af træ, se Hjortlund og Kalvslund s. 3316 og 3351.

³⁶ Der bemærkes en tydelig skævhed i gavlens disposition, idet blændingerne i nordre halvdel gennemgående har vederlaget placeret to å tre skifter højere end i syd.

³⁷ Muligvis indrettet samtidig med loftsdøren i ski-

bets østgavl 1746, idet der året efter omtales to døre på loftet, jfr. note 19.

³⁸ Tårnet fik 1694 indlagt 4 bjælker beslæet med jernankre, jfr. note 26.

³⁹ 1729 indsattes øverst på tårnets vestside fem små ankre »i og uden for Christianij Qvartij med Aars Tal 1729«, note 26. Årstallet er senere forsvundet, og monogrammet udskiftet med det nuværende for Christian VII.

⁴⁰ Østsidens inderste fals var borthugget.

⁴¹ Sml. med murbehandlingen i Vester Vedsted (s. 3454).

⁴² Se f.eks. Holmstrup kirke, DK. Holbæk, s. 1818.

⁴³ Det er formentlig denne bjælke, der har forårsaget forhøjelsen, idet den da, mod sædvane, ikke skulle forkrobbes over hvælvtoppen.

⁴⁴ Brandstængerne var endnu bevaret 1943, jfr. fotografi ved Kirsten Weber i NM.

⁴⁵ Skibets sydside: »HP/IP/66«. Tårnets syd- og vestside: »HPAW/HJ/1976«; nordsiden: »IPAW/1976«. Korets nord- og sydside: »AWKT/IW/1994«.

⁴⁶ LA Vib. Ribe bispearkiv. Indkomne breve fra Ribe amts søndre provsti 1813-18 og 1825-28.

⁴⁷ På pladen er under årstallet anbragt seks stjerner i tre rækker.

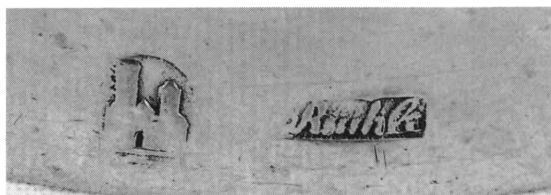

Fig. 61. Alterkalk, o. 1648, stempler på fod fra 1844 (s. 3408). Henrik Wichmann fot. 1995. – *Kelch, um 1648. Stempel auf dem Fuß, 1844.*

⁴⁸ Før 1895, jfr. indb. ved H. C. Amberg.

⁴⁹ RA. Rentekammerets undersøgelseskommission. Haderslev amt 1708-15. Kirkesager (G 2).

⁵⁰ Note 16 og 64.

⁵¹ Note 19 og 64.

⁵² Note 24 og 64.

⁵³ Sml. ældre fot. i NM. Soluret mangler på en optagelse af K. Hude kort efter afslutningen af restaureringen 1900-01 (fig. 8), men ses på fotografi i NM, optaget 1943 af Kirsten Weber.

⁵⁴ Helms: Tufstenskirker, I, 128.

⁵⁵ Jens Velle: Fra Helgengraven, i Skalk 1972/3, s. 18f.; samme: Relikvierne fra Seem kirke, i hikuin 1, 1974, s. 55f.

⁵⁶ Muligt er det dog også, at alterbordet i hovedsagen er senmiddelalderligt og har fået overført helgengrav og relikvier fra et ældre bord.

⁵⁷ Stenen formodedes 1900 at være af marmor, men er nu identificeret som travertin. Undersøgelsen er foretaget af Søren Floris, Københavns Universitets mineralogisk-geologiske institutter. Ved åbningen af den glasoverdækkede helgengrav 1971 var stenen brækket i to dele.

⁵⁸ Jens Velle: Altre og alterindvielser – særligt i Odense stift, i Fynske Minder 1975, s. 23f. Heri beskrives en sandsynlig procedure ved en alterbordsindvielse mod 1400'ernes slutning, der kan have bygget på ældre sædvane. Muligvis kan vi her finde en forklaring på tilstedeværelsen af gips i helgengraven. Da denne ikke kun er hugget ned i stenen, men helt igennem denne, har det været nødvendigt at lukke

Fig. 62. Dåbskande, 1844, udsnit fra hank med Ribe bys stempel (s. 3411). Henrik Wichmann fot. 1995. – *Taufkanne, Detail von Henrichsdorf, 1844.*

Fig. 63. Oblatæske, før 1876, stempler under bunden (s. 3409). Henrik Wichmann fot. 1995. – *Oblatendose mit Stempel an der Unterseite, vor 1876.*

det nedre hul inden nedlæggelsen af relikvierne. Her til kan bispren have benyttet den vievandsblandede mørtel, der også skulle bruges til fastmuring af dæklpladen.

⁵⁹ Note 17 og 24. 1971 åbnedes den glasoverdækkede helgengrav; denne og dens indhold undersøgtes 1973 på ny. På trods af en indskærpelse 1902 om, at blykapslerne aldrig måtte åbnes, heller ikke af præsten, var relikviebeholderne brutalt bøjet ud af form, og relikvier, tekstiler og pergamentstrimler rodet sammen, sandsynligvis af indbrudstyve 1947, der også havde forvoldt ødelæggelser på selve helgengraven.

Den ene af de små blyæsker registreredes først 1973. Hvor denne har ligget gemt ved tidligere undersøgelser vides ikke med sikkerhed, men den kan have været placeret længere nede i fyldmassen og først være kommet frem ved en senere tvedeling af tufstenen. Herfor taler, at hullet i kalkblandingen nu er langt større end gengivet på et fotografi fra 1903.

⁶⁰ W. Møllerup: Nationalmuseets anden afdeling. Redegørelse for dens Virksomhed siden 1892. Kbh. 1908, s. 151f., og Tue Gad: Seem-relikviernes pergamentstrimler, i hikuin 1, 1974, s. 64f. Syv pergamentstrimler er læst af W. Møllerup 1901. Alle strimler genlæstes, og de latinske forkortelser opløstes og oversattes af Tue Gad 1973.

⁶¹ Else Østergård: Analyse af tekstilmaterialet fra Seem-relikvierne, i hikuin 1, 1974, s. 67f.

⁶² Note 3 og 22.

⁶³ Note 26. Lars (Las) Jensen, maler i Skærbæk, optræder fem år tidligere i Ribe domkirke (s. 415, 432). Se også register DK. Sjyll.

⁶⁴ LA Vib. Kirkeregnskaber for landsognene. Seem 1863-1896 (C KRB.368)

⁶⁵ Blandt de ældste indridsninger, med versaler, kan læses »Andreas A. 1679, X og Spandet (sammenskrævet) anno 1687 die 20 april, H W A 1697, Hans Teilman 1724, c M ano 1740 og I. Wandell«. Flere steder ses derudover »HB« (sammenskrævet) og »S 174?«; samme initialer er gengivet i en kirkelignende bygning, dateret 1747.

⁶⁶ I Spandet (DK. Sjyll. s. 1187) er den tidligere altertavle af Henrichsdorf kirke, som anvendt på samme måde i en mere end 100 år yngre kopi af Seemtavlen.

⁶⁷ Allerede bemærket af J. Helms 1861.

⁶⁸ Pungen, eller snarere blækhuset, og kniven samt det skægløse udseende fortæller, at personen ikke skal søges blandt de sædvanlige 12 apostle. Skriveredskaberne, fremhævet ved den venstre hånd, der hviler i bæltet, er blandt andre evangelisten Lukas' attributter. Lukas gengives oftest som skæglos, sml. Nationalmuseets altertavle fra Preetz, Holsten (inv.nr. MMCXXVI). Jfr. Josef Braun: *Tracht und Attribute der Heiligen in der deutschen Kunst*. Stuttgart 1943, sp. 480f.

⁶⁹ Mattæus gengives undertiden som præsteviet, jfr. Josef Braun: *Tracht und Attribute der Heiligen in der deutschen Kunst*, Stuttgart 1943, spalte 522f. Heri omtales kun ét eksempel på Mattæus i præstedragt, en figur i Bergensfahrralteret i Mariakirken i Lübeck, hvor han holder et sværd i hånden. Jfr. Die Bau- und Kunstdenkmäler der Freien und Hansestadt Lübeck, Lübeck 1906, s. 228. I en altertavle fra o. 1500 fra Birket kirke på Lolland, i Nationalmuseets samling (inv.nr. 8451), gengives den navngivne Mattæus på samme måde. Under figuren er hans navn bevaret. I apostelrækker på middelalderlige altertavler i Danmark er én af »apostel«-figurerne ofte i præstedragt. Det må derfor antages, at figuren er Mattæus, og at man blandt hans attributter bør regne den liturgiske dragt.

⁷⁰ Hhv. a? = nr. 9, b = nr. 5 (Lukas), f = nr. 6 (Matias), k = nr. 11, l = nr. 10 og m = nr. 12 (Mattæus). Jfr. Ho (s. 1363) og Jernved (s. 3233). Ved restaurering af Vålse kirkes altertavle (Maribo amt) 1958-60 registrerede man både i skabets kridtgrund og i de tolv apostles hulning korresponderende minuskler fra a til m, der markerede de enkelte figurers oprindelige placering. (Konserveringsrapport i NM's topografiske arkiv.)

⁷¹ Note 19 og LA Åbenrå. Ribe bispearkiv. Bispesager. Indkomne breve fra Tørninglen provsti. Maleriet fragtedes hertil fra Kolding. 1847 anbefalede maler Aagaard i Rødding til et lignende arbejde i Vodder (Tønder a.).

⁷² Korsfæstelsen er ligeledes benyttet som motiv i tavlen fra Ribe hospitals ÷kirkesal (s. 822), nu på Mandø (s. 3537), og på altertavlerne i Ovtrup og Høstrup (s. 1145, 2043), mens Opstandelsen kan ses i Lunde (s. 1116).

⁷³ Note 3. Iflg. den kalkmalede tindskrift beskikkedes Niels Andreasen Saabye som kirkeværge 1715 og må have fungeret som sådan i det mindste til 1747, da han lod stolestaderne male. Han må være død inden 1751. Dette år begravdes hans enke.

⁷⁴ Snedker Hans Andersen boede 1747 i Seem.

⁷⁵ NNU rapport nr. 20, 1995, udført af Orla Hyllberg Eriksen.

⁷⁶ Jfr. DK. SJyll. s. 2832f.

⁷⁷ En Mariafigur fra Egvad kirke, Ringkøbing amt, nu i Den Antikvariske Samling i Ribe, (inv.nr. 8211),

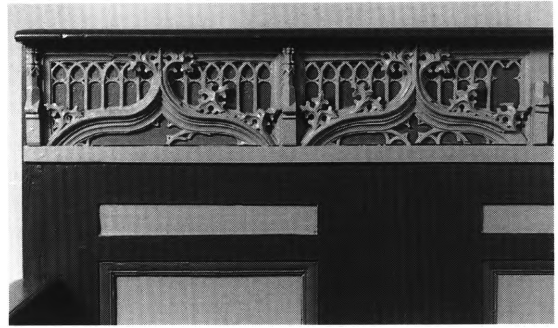

Fig. 64. Deggestol, detalje (jfr. fig. 41), stavværk fra (÷)højaltertavle, o. 1500 (s. 3418). Henrik Wichmann fot. 1995. – *Küsterstuhl, Detail (vgl. Abb. 41), Maßwerk aus einem (÷)Hochaltar, um 1500.*

er nært beslægtet med Mariafiguren i Seem, men behøver ikke nødvendigvis være fra samme værksted.

⁷⁸ Gennemskæringer kan ses på Mariafiguren ved højre hofte, i Nådestolsgruppen tæt ved Kristi ene fod og tre steder på bispefiguren. En skade ved Kristi pande er udbedret med to trædyvler. I revnerne i Nådestolen er indsat trækiler, hvoraf flere senere er gået tabt; mest markant er en o. 55 cm lang revne fra Gud Faders højre fod og opefter.

⁷⁹ I restaureringsrapporterne omtales smalte i flere dragtdeles foer, men da dette farvestof først anvendes fra o. 1550, kunne der være tale om azurit.

⁸⁰ Forgylningen er her tilsyneladende lagt over en stofflig struktur, der antagelig er frembragt ved prægning i et vokslignende materiale, en teknik, som synes beslægtet med presbrokade.

⁸¹ Dalmatikaen har nu en brunlig overmaling, hvorigennem kan ses små rester efter en ornamentik i rødt og sort på den forgylde baggrund.

⁸² Gud Fader, Kristus og bispehelgenen havde lys rødlig hudfarve, Kristus desuden kraftige blodstriber ned ad ansigtet. Gud Faders hår og skæg var gråt, mens det på Kristus var malet mørkebrunt.

⁸³ Arkitekt H. Storck blev ved et besøg på kirkens loft 6. jan. 1884 opmærksom på flere middelalderlige figurer. På hans foranledning og med stor velvillighed og hjælp fra sognepræsten (K. Vinding) og kirkeværgerne skænktes figurerne til Oldnordisk Museum, hvortil de ankom i marts 1885. Blandt genstandene var »en Nådestol, en stående biskop og en ligeledes stående Madonna med barnet«.

⁸⁴ Note 3. I præsteindberetningen 1766 beskrevet som »en udskåret figur af Maria med barnet, omgivet af et skab, som kunne slås til side«.

⁸⁵ Dateringen bygger på stilistiske kriterier. En dendrokronologisk datering af træet var umulig, da det, gennem sin vækst, havde været udsat for skader eller sygdomsangreb, der visse steder havde gjort årringdannelsen abnorm. Jfr. note 75.

Fig. 65. Vinde og ligbære, sidstnævnte fra 1701, på skibets loft (s. 3422). Henrik Wichmann fot. 1995. – *Winde und Totenbahnen* dachboden.

⁸⁶ V. Thorlacius-Ussing: Danmarks billedhugger-

kunst fra oldtid til nutid. 1950, s. 94. Heri omtales altertavlen som et hele.

⁸⁷ Den er savet midt over og beskåret forneden, muligvis også foroven.

⁸⁸ Ifølge NNU rapport nr. 20, 1995 (jfr. note 75), stammer de to fløje formentlig fra samme planke. Den tredje fløj, der nu måler 23 cm i bredden, kan ved indramningens udformning beregnes til at have været 28 cm bred.

⁸⁹ Note 3. Heri nævnes, at den forrige kirkeværge, måske af fromhed, havde ladet den lille altertavle smukt opmale.

⁹⁰ J. Helms omtaler 1854 fire fløje med relieffer. Indlagt i notebogen er skitser af to af reliefferne, Besøgeisen og den yngste konge i Kongernes tilbedelse. De samme motiver udførtes 1875 af A. Clemmensen og J. Vilh. Petersen, sandsynligvis på grundlag af J. Helms' skitser.

⁹¹ Sognepræsten i Verninge, H. V. Kristensen, var præst i Seem 1905-12, hvor han havde fundet reliefferne »under gammelt ros« og erhvervet dem af menighedsrådet.

⁹² 1920 modtog sognepræst H. V. Kristensen gipsafstøbninger af alle fire fløje fra Seem kirke som tak for de originale relieffer. Brevveksling i NM's korrespondancearkiv.

⁹³ Salome, fødselshjælperen, er et symbol på Marias jomfruelighed. Se Gertrud Schiller: *Ikonographie der christlichen Kunst*, bd. 1, Gütersloh 1966, s. 74f. og Herder: *Lexikon der christlichen Ikonographie*, bd. 2, 2. udg. 1994, s. 95f.

⁹⁴ Rester af hængsler, der på grund af rust har beskadiget træet, er bevaret i begge sider af panelet, 12 cm fra nedre og 27 cm fra øvre kant.

⁹⁵ Note 3 og note 89.

⁹⁶ DaAtlas., s. 674.

⁹⁷ J. Helms nævner 1854, at der på loftet opbevares forskellige helgenbilleder af træ, deriblandt det af Pontoppidan omtalte Mariabillede. Jfr. også note 54.

⁹⁸ I hovedets isse er et nedboret, tilproppet hul. Jernsøm ses gennem en revnedannelse i hovedets ene side samt i halsen.

⁹⁹ De to arme er skåret i ét stykke og indfældet i figu-rens ryg; fæstnet ved skuldrene med dyvler.

¹⁰⁰ Fejlagtigt identificeret som Johan Jacob Heinrich Rühle (Bøje 1982, nr. 6806 el. 6807). Bøje anfører 1982, at kalken repareredes 1844 af J. J. H. Rühle. Mestermerket er dog ikke identisk med Rühles, men kan muligvis læses BRöuhle, hvilket stemmer overens med de uidentificerede initialer »BR« under kalken.

¹⁰¹ Fabrikken fremstillede med sikkerhed denne type oblatæsker fra 1861. Jfr. Christian Waagepetersen: Dansk sølvplet før 1900. En foreløbig oversigt med to faksimilerede kataloger fra H. C. Drewsen 1861 og 1883. Kalundborg og Omegns Museums skrifter nr. 3, 1975.

¹⁰² Note 26. Fra 1747 residerende kapellan i Ribe S. Katrine og kompastor i Seem.

¹⁰³ Note 19. Sættet opbevaredes hos Peder Augustinussen Haard, men tilhørte Seem kirke. P. A. Haard var residerende kapellan ved Ribe domkirke og kompastor i Seem 1746-58.

¹⁰⁴ Note 3 og 26. Iflg. kalkmalet indskrift (jfr. s. 3393) stafferedes »læsningen« 1739, men da den nævnes i regnskaberne 1733, er dette årstal mere sandsynligt.

¹⁰⁵ LA Vib. Ribe bispearkiv. Arkidiakonatets kirke-regnskaber for Tørniglen 1625-1863 (C 4.1393).

¹⁰⁶ Note 19 og 26.

¹⁰⁷ Hans Coster, kompastor i Seem og kappellan ved domkirken 1777-85.

¹⁰⁸ Jfr. Agerskov og Rinkenæs (DK. SJyll. s. 878, 1940).

¹⁰⁹ Jacob Helms: Tufstenskirkerne i Omegnen af Ribe, i Ny kirkehistoriske Samlinger, II rk. 1. bd, 1857-59, s. 645, note.

¹¹⁰ Note 17 og 18.

¹¹¹ DK. Maribo s. 580, DK. Sorø s. 1072, DK. Holbæk s. 2074 og 3381.

¹¹² Jfr. s. 1538, 2047, 2245, 2492.

¹¹³ Samme stempel, gentaget tre gange, findes på dåbskande i Vilslev, s. 3143. Det nævnes ikke i Poul Halkjær Kristensen: Danske tinmærker, 1983.

¹¹⁴ Beslægtet med håndklædeholdere i Haderslev amt, bl.a. i Halk, s. 820, »af amtets almindelige type«, dog langt enklere i formen.

¹¹⁵ Se også Otto Norn: Krucifiks og alter i Haderslev domkirke, i Haderslev stiftsbog 1977, s. 5.

¹¹⁶ Sidefigurerne er skåret efter samme forlæg som dem i Holsted (s. 2749f.). Figurerne fra Seem bør, med de særegne brede ansigter, knyttes sammen med altertavlefigurerne i Jerne, Billum og Lunde (s. 986, 1087 og 1117).

¹¹⁷ Note 3 og 26.

¹¹⁸ Kirkeministeriets tilladelse til at afhænde de to sidefigurer blev givet 18. juli 1944. Undervisningsministeriets bemyndigelse er fra 18. aug. s.å.

¹¹⁹ Se Georg Garde: Danske silkebroderede lærredsdugte fra 16. og 17. århundrede, 1961, s. 236f., 276.

¹²⁰ Garde (note 119), s. 339.

¹²¹ Garde (note 119), s. 277.

¹²² Se Chr. Axel Jensen: Danmarks snedkere og billedsnidere i tiden 1536-1660, 1911, s. 43f.

¹²³ Samtidig fremstillede Peder smed, ligeledes fra Seem, 75 »Henge Ridser«, sandsynligvis kroge til stoledørene.

¹²⁴ Note 19. Ligger sammen med regnskabet fra 1746. Tilsyneladende har man kun registreret sognets gårdmænd og jordbrugere. Håndværkere, der ikke havde jordbrug, og andre beboere er tilsyneladende ikke omtalt. Af gårde nævnes Skakkenborgs gård, Præstegården, Munkegård og Møllen, Staunagergård, Karkovgård og Varming. De enkelte familiers mandlige og kvindelige medlemmer sad ikke samlet, men var placeret forskellige steder i kirken. Præstegården havde 4. stade i 8. og 9. stol til mændene, 1. stol på søndre side 'på loftet', dvs. på pulpituret, og 3. og 1. stade i hhv. 5. og 8. stol på kvindesiden. Iver Jensen på Staunager havde 1. stade i både 8. og 9. stol foruden 4. stade i 13. stol, på kvindesiden 1. og 6. stade i 8. stol og 6. stade i 9. stol.

¹²⁵ Note 19 og LA Vib. Ribe bispearkiv. Arkidiakonats dokumenter vedr. Tørninglen. ad reg. 7, caps 57.

¹²⁶ Samme profil som på stolestaderne, formentlig fra 1747.

¹²⁷ Note 26. Iflg. kalkmalet indskrift (jfr. s. 3393) udført på kirkens bekostning 1721, hvilket stemmer godt overens med kirkens regnskaber.

¹²⁸ Pulpituret i Toftlund (DK. SJyll. s. 840), udført 1731 af Lauritz snedker, har et næsten identisk hængestykke med rankeværk og ornamenter mellem de profilindrammede fyldinger. Nært beslægtede paneler fra Åbenråegnen, til profant brug, er gengivet i R. Mejborg: Gamle danske hjem, 1888, s. 113, fig. 133.

¹²⁹ Note 18. Heri noteredes, hvor vigtigt det var for menigheden at bibeholde topstykkets to løver, som, i det mindste 1908, blev opfattet som de to slesvigske løver, der holdt fast på Danmarks krone.

¹³⁰ De er, regnet fra syd, hentet fra: Sl. 128,2, Joh. 13,30, 3. Mos. 25,14, 1. Tess. 4,4, 1. Pet. 2,17, 2. Sam. 7,29, 1. Tim. 4,8, Es. 1,19, 2. Krøn. 20,20, Rom. 10,11 og Ap. G. 4,11. Det sidste citat er hentet fra Ap. G. 4,12 og ikke fra Ap. G. 4,11, som anført på panelet.

¹³¹ Citaterne er angiveligt hentet fra en af Chr. IV. s bibeloversættelser, men kun ét, Sl. 146,2, fra 1647-udgaven, er gengivet ord- og bogstavret. Flere steder er ikke hele det angivne vers citeret, men gengivet i

Fig. 66. Detalje fra epitafium nr. 3 (jfr. fig. 54), 1744 eller 1745, storfeltets maleri, Dommedag (s. 3425). Henrik Wichmann fot. 1995. – *Hauptfeld mit Gemälde, Jüngstes Gericht. Detail von Epitaph Nr. 3 (vgl. Abb. 54). 1744 oder 1745.*

forkortet version med variation i ordlyd og stavemåde, dog uden at ændre indholdets betydning.

¹³² Note 26. Allerede inden 1724 ønskedes et nyt eller større pulpitur i kirken. Dette år betaltes skipper Hans Sørensen, Mandø, for at hjemkøbe brædder fra Glückstadt til et pulpitur. Grundet uenighed om behovet for nok et pulpitur (jfr. †vestpulpitur), og fordi brædderne lå i vejen, solgtes de 1726-28.

¹³³ Note 26. Da der i disse år ikke var behov for større reparationer, måtte kirkens beholdning, 105 rdl., stå hos værgen, birkedommer Saabye, uden rente. Om birkedommerembedet under grevskabet Schackenberg, herunder Lustrup birketing, se Søren Mulvad: Seem Sogn, i Fra Ribe amt 1986, s. 660.

¹³⁴ LA Vib. Ribe bispearkiv. Hvidding hrd. 1571-1740. ad reg. nr. 7, caps 16.

¹³⁵ LA Vib. Ribe bispearkiv. Indkomne breve fra Tørninglens provsti 1829-64.

¹³⁶ A. C. Zachariasen: Fortegnelse over leverede orgler, i Den Danske Orgelregistrant. Orglet restaureredes 1947 af A. C. Zachariasen & Søn.

¹³⁷ Ella Nicolaisen: Orglet i Seem kirke. Dansk Kirkemusiker-Tidende 1977, s. 9.

¹³⁸ Note 16 og 24.

¹³⁹ Note 19 og 24.

¹⁴⁰ Note 18. Elektrisk lys indlagt i kirken 1936.

¹⁴¹ Note 3, 19 og 21.

¹⁴² Note 26. I ægteskabet fødtes mindst én søn, der døde 1699. Ved begravelsen blev givet et par voksllys og to rdl. til kirken.

¹⁴³ I H. Chr. Ambergs restaureringsforslag 1895 omtales epitafiernes farver som noget afblegede, og de anbefales rensset og opfrisket.

¹⁴⁴ Note 117. Nævnt i regnskaberne 1744, mens den kalkmalede tindskrift (s. 3393) anfører årstallet 1745.

¹⁴⁵ Motivet kan også være påvirket af en opstandelsesfremstilling på titelbladet i Chr. IV. s bibel fra 1647.

¹⁴⁶ Dets oprindelige plads ses af krogen på triumfvæggens nordside.

¹⁴⁷ Søren Manøe Hansen: Egekistebeskatningen i Ribe amt 1717-21, i Fra Ribe Amt, 1984, s. 133.

¹⁴⁸ Iver Jensen Stavnager gift med Anna Beyer Sø-

rensdatter, datter af Søren Beyer Holm og hustru Cathrine, (gravsten på Skast kirkegård, DK. Sjyll. s. 1483, nr. 3).

¹⁴⁹ Helms (note 54) s. 128, note****.

¹⁵⁰ Iflg. Knud Erik Stavnagers indberetning 1995 var hendes fornavn Botilla.

¹⁵¹ Iflg. J. Helms' indberetning 1887 læstes indskriften 1884 af arkitekt Erik Schiødte. De sidste linjer tolkedes: »Hans tavle til Kirkens ziraat og sit Navns Æreminde er.....herovenfor paa Pi.en.«. Det sidste ord tolkedes af J. Helms 1894 som »pillen«.